



## TATAR TÜRKÇESİ DİLBİLGİSİ KAYNAKLARINDA DERECE-USUL KATEGORİSİ

CATEGORY OF DEGREE AND MANNER IN TATAR  
TURKISH GRAMMAR SOURCES

**Gamze ÇİMEN** 

Arş. Gör. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,  
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları  
Ana Bilim Dalı, gamze.cimen@giresun.edu.tr

### Makale Bilgisi

Türü: Araştırma makalesi  
Gönderildiği tarih: 26 Şubat 2024  
Kabul edildiği tarih: 7 Nisan 2024  
Yayınlanma tarihi: 25 Haziran 2024

### Article Info

Type: Research article  
Date submitted: 26 February 2024  
Date accepted: 7 April 2024  
Date published: 25 June 2024

### Anahtar Sözcükler

Tatar Türkçesi; Derece-Usul  
Kategorisi; Kılınış; Görünüş; Vid

### Keywords

Tatar Turkish; Category of Degree  
and Manner; Manner of Action;  
Aspect; Vid

### DOI

10.33171/dtcjournal.2024.64.1.2

### Öz

Türk dilinde ve bunların içinde Tatar Türkçesinde fiillerin kılınış-görünüş özelliklerinin sınırları henüz tam olarak belirlenememiştir. Genel dilbilimde fiillerin kılınış-görünüş özellikleri Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında, Rus dilindeki vid terimiyle adlandırılan kavramla karşılaştırılarak yapısal yönden oluşturulma biçimleri ve işlevleri bakımından sözlüksel-dilbilgisel kategoride incelenen derece-usul kategorisi adı altında ele alınan yapılar üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarına göre derece-usul kategorisini oluşturmanın ekleme yöntemi, analitik yöntem, tekrar yöntemi ve -(l)rg(A) biçimbirimli fiile totın-, kérés- ve mataş- fiillerinin birleşmesi olmak üzere dört yolu vardır. Ekleme yöntemi fiile belirli ek biçimbirimler getirilmesi yoluyla kurulur. En yaygın kullanılan analitik yöntemle kendi anlamını tamamen ya da kısmen kaybedip yardımcı fil rolünde gelip ana fiille -A / -y ya da -(l)p zarf fil biçimbirimi aracılığıyla birleşen fiilin kullanılmasıyla birleşik fiiller oluşturulur. Bu yöntemlerle oluşturulan yapılar bağlam bağlantılı olarak fiilin adlandırdığı hareketin başlama, yönelme, devamlılık, tekrarlanma, anilik, kısmen gerçekleşme ya da tamamlanma ve sonuç gibi gerçekleşme özelliğiyle ilgili çeşitli ilave anlamlar bildirirler. Fiilin adlandırdığı harekette temel olarak bir değişikliğe yol açmayıp onun gerçekleşme derecesi ve usulüyle ilgili birtakım nüanslar bildiren böyle yapılar, kurulumlarında sözlüksel ve dilbilgisel unsurlar bulunduğundan sözlüksel-dilbilgisel kategori esasında değerlendirilir.

Bu çalışma Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında derece-usul kategorisi ve bu kategorinin Rusçadaki vid ile karşılaştırılmasıyla ilgili verilerin toplanması, bu veriler esasında derece-usul kategorisini oluşturma yöntemlerinin analiz edilmesi ve çeşitli yöntemlerle oluşturulan yapıların ortaya konan çeşitli işlevlerinin bağlam bağlantılı olarak örnek cümlelerle açıklanması yöntemleriyle oluşturulmuştur. Bu sayede Tatar Türkçesindeki derece-usul kategorisinin anlaşılmasına katkı sağlamak hedeflenmiştir.

### Abstract

The boundaries of the manner of action and aspect in the Turkish language and in Tatar Turkish have not yet been fully determined. In general linguistics, the manner of action and aspect characteristics of verbs have been tried to be explained in Tatar Turkish grammar sources, by comparing them with the concept of vid in the Russian language, through the structures discussed under the name of category of degree and manner, which is examined in the lexical-grammatical category in terms of their structural formation and functions. According to Tatar Turkish grammatical sources, there are four methods of creating the category of degree and manner: the morphological method, the analytical method, the repetition of various verbs, and the combination of the verbs totın-, kérés- and mataş- into the verb with the -(l)rg(A) morpheme. The morphological method is established by adding certain morphemes to the verb. With the most commonly used analytical method, compound verbs are formed by using the verb that completely or partially loses its meaning and acts as an auxiliary verb and joins the main verb with the adverb morpheme -A / -y or -(l)p. The structures created by these methods, depending on the context, convey various additional meanings related to the realization feature of the action named by the verb, such as initiation, direction, continuity, singularity, suddenness, partial realization or completion and result. Such structures, which do not cause a fundamental change in the movement named by the verb but indicate some nuances regarding the degree and manner of its realization, are evaluated on the basis of the lexical-grammatical category, since there are lexical and grammatical elements in their construction.

This study was created by collecting data about the category of degree and manner in Tatar Turkish grammar sources and comparing this category with the Russian vid, analyzing the methods of creating the category of degree and manner on the basis of these data, and explaining the various functions of the structures created by various methods with context-related example sentences. In this way, it is aimed to contribute to the understanding of the category of degree and manner in Tatar Turkish.

## Giriş

Hareketin sürekliliği, anılığı, tekrarlanması, tamamlanıp tamamlanmaması gibi gerçekleşme derecesi ve usulüyle ilgili özellikleri bildiren fiil biçimleri Tatar Türkçesinde “derece-usul kategorisi” diye adlandırılan sözlüksel-dilbilgisel bir kategoriyi oluşturur. Tatar Türkçesindeki derece-usul kategorisi genel dilbiliminde yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar birbirinden belirgin olarak ayıramayan, sonrasında ise Alman ve İsveçli dilciler tarafından iki ayrı terim durumuna getirilen “kılınış” ve “görünüş” kavramları (Dilaçar, 1974, s. 159) ile yakından ilişkilidir.

Genel dilbilimi kaynaklarında *kılınış* kavramı için “Almancada *Art der Handlung*, *Aktionsart* (eylem türü), *Zeitverhältnis* (zaman ilişkisi), *Verlaufsart* (süreç türü), *Zeitart* (zaman türü), *Zeitstufe* (zaman aşamaları), *Verbalgrad*, *Verbalstadium* (fiil derecesi) vb.; Fransızcada *ordre de procès* (süreç aşamaları), İngilizcede *manner of action* (eylem tarzı) terimleri (Dilaçar, 1974, s. 160) kullanılmaktadır.

Görünüş (aspect) ise birçok dilci tarafından zaman, süre, başlama, bitme/bitirme, yinleme kavramlarıyla ilgili olarak bugünkü "kılınış" (aktionsart) teriminin değeriyle kullanılmış ve *başlama görünüşü* (aspect initial), *bitirme görünüşü* (aspect final), *orta görünüş* (aspect medial), *kısmi görünüş* (aspect partiel), *sıfır görünüş* yani *süresizlik görünüşü* (aspect nul), *girişim görünüşü* (aspect inceptif), *tamamlanma görünüşü* (aspect de l'accompli), *tamamlanmama görünüşü* (aspect de l'inaccompli) gibi terimler ortaya atılmıştır. Rus gramerinde ise *görünüşler zinciri* (vidovie tsepi), *ikiz görünüşlü fiil* (dvoııvidovoy glagol), *belirlenmiş-tamamlanmamış görünüş* (opredelënno-nesoversennıy vid), *belirlenmemiş-tamamlanmamış görünüş* (neopredelënno-nesoversennıy vid) gibi daha karmaşık terimler mevcuttur (Dilaçar, 1974, s. 160-161).

Türkçe dilbilgisi kaynaklarında kılınış “*kipin anlattığı öznel düşünceyle karışmadan, fiil sürecinin, yani eylemin ve oluşun nesnel olarak nasıl geliştiğini, yapıldığını, tarzını anlatan bir gramatikal ulam*” (Dilaçar, 1971, s. 110); “*eylemin belirttiği oluşun zaman bakımından niteliğini, bir başka deyişle başlama mı, bitiş mi, süreklilik mi belirttiğini gösteren anlamsal ulam*” (Vardar, 2007, s. 134); “*fiil kök ve gövdelerinin, dil mantığı ve zamanla olan bağlantı açısından gösterdikleri özellik; fiil kök ve gövdelerindeki kılınış sürecinin zaman bakımından birbirlerine oranla taşıdıkları ayrılıklar*” (Korkmaz, 2010, s. 146); “*eylemin başlamasını, bitişini, sürekliliğini ifade eden anlamsal kategori*” (İmer 2011, s. 142) olarak tanımlanır. Türkçe fiillerin kılınışları üzerine ilk ve en önemli çalışmayı yapan Johanson (1994, s. 249) Türkçe fiilleri kılınış bakımından *ön sınırı vurgulayanlar* (initialtransformative,

initiotransformative), *son sınırı vurgulayanlar* (finaltransformative, finittransformative) ve *sınır vurgulamayanlar* (nontransformative) biçiminde üçe ayırır (Uğurlu, 2003, s. 128; Karadoğan, 2009, s. 10).

Sözcükler bağlama göre diğer sözcüklerle çeşitli ilişkiler kurarak anlam birliği oluştururlar ve bunun sonucunda da sözlük anlamlarında az veya çok değişiklik ortaya çıkar. Bu değişikliklerle ilgili olarak sözcüklerin kılınış tipinin aynı kalabileceği gibi değişebileceğinin de altını çizen Karadoğan, Türkiye Türkçesinde çeşitli biçimlerde gerçekleşen kılınış değişikliğini (recategorization) detaylarıyla incelemiştir. Yazar, kılınış değişikliğinin fiillerin kılınış tiplerine göre farklılık gösterdiğini; bir kılınış değişikliği tipinin bütün fiiller için geçerli olmayabileceğini; genellikle bir kılınış değişikliği tipinin tek bir kılınış tipindeki fiilleri etkilediğini; ayrıca bir değişiklik tipinin bir kılınış tipindeki fiillerin tamamını etkilemeyebileceğini ifade eder (2009, s. 41).

Görünüş ise Türkçe dilbilgisi kaynaklarında “*eylemin çekimli biçimiyle anlattığı işin, kılınışın dışında, kişisel, öznel bir anlatımı yansıtması*” (Aksan, 2009, s. 102); “*bir fiilde oluş ve kılışın zaman bakımından, konuşan tarafından öznel biçimde değerlendirilmesi; fiilde, dil psikolojisine ve konuşanın kendi değerlendirmesine bağlı zaman kayması durumu*” (Korkmaz, 2010, s. 109); “*eylemin gösterdiği işin iç düzenlenmesini ve sürekliliğini sağlayan dilbilgisi kategorisi*” (İmer, 2011, s. 142) ve “*eylemin anlattığı iş, oluş, edim ve benzerlerini konuşucunun nasıl gördüğünü belirten dilbilgisi ulamı*” (Vardar, 2007, s. 134) biçiminde tanımlanır.

Kılınışın görünüşle karıştırılan bir kavram olduğunu vurgulayan Aksan, *kılınışı* (Alm. Aktionsart) “*eylemlerin anlattıkları devinme, oluş, iş ve oluşumun yansıtıkları zaman açısından ayrılıkları*” şeklinde tanımlar. Araştırmacı, Türkiye Türkçesindeki eylemlerin bu açıdan değerlendirildiğinde bir bölümünün kendiliğinden başlama (başlamak, tutuşmak, parlamak, dirilmek, canlanmak), bir bölümünün *süreklilik* (alışmak, beklemek, nöbet tutmak, direnmek) ve bir bölümünün de *bitme, sona erme* (anlamak, ölmek, yıkılmak, kesmek, kazanmak) anlattığını söyler. Kimi dilbilimi kitaplarında sıklık gösteren kılınış, yineleme gösteren kılınış gibi başka kılınış türlerine de yer verildiğini, bunların Türkçe örneklerinin gösterilebilmesi için bir anlambilim incelemesinin gerekli olduğunu (Aksan, 2009, s. 103) ifade eder.

Yaygın görüşe göre kılınışın genel olarak fiilin adlandırdığı hareketin zaman bakımından niteliğini anlatan dilbilgisel bir kategori; görünüşün fiilin çekimlenmiş biçimi aracılığıyla, konuşur tarafından aktarılan hareketin öznel bir ifadeyle

yansıtıldığı dilbilgisel bir kategori olarak ele alınması kılınış ve görünüş kavramları arasındaki en ayırt edici özellik olarak nitelendirilebilir.

Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında kılınış ve görünüş özellikleri bakımından ayrı birer dilbilgisel kategori sayılmazlar. Bazı kaynaklarda oluş fiilleri sözlüksel-dilbilgisel yönden genel olarak *sınır vurgulayanlar* (Tat. çiklé) ve *sınır vurgulamayanlar* (Tat. çiksez) olmak üzere hareketin gerçekleşme derecesine, yani sonuna kadar gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine göre sınıflandırılırlar. Örneğin; *kil-* ‘gelmek’, *küpér-* ‘küpürmek’, *kuzgal-* ‘kalkmak’ gibi sınır vurgulayan fiillerde hareket kendi mantıksal sınırına erişir ve bu sayede tamamlanır, hareketi yapan yeni bir duruma geçer. *Yan-* ‘yanmak’, *kayna-* ‘kaynamak’, *yalkınlan-* ‘coşmak’ gibi sınır vurgulamayan fiillerde ise genellikle sürekli olan hareket bildirilir, hareketin sınırına işaret edilmez (Hisamova, 2015, s. 166). Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarının bazılarında da bağlama göre bazen sınır vurgulayan bazen de sınır vurgulamayan fiillerin oluşturduğu üçüncü gruba (Bogdanovskiy, 2003, s. 72) da rastlanır. Tatar Türkçesinde sınır vurgulayıp vurgulamamaları bakımından fiillerin sınıflandırılmasındaki tek ölçütün fiilin anlamı olduğu anlaşılmaktadır.

*Görünüşün* tam bir çevirisi olan *kürénéş* terimi ise Tatar dilbilgisi kaynaklarında ve dilbilgisi terim sözlüklerinde Rusçadaki *vid* kavramını karşılayan eski bir sözcük (Şakirova, 1953, s. 11; Safiullina, 1998, s. 54; TTAS III, 611) olarak açıklanmaktadır. “Russko-tatarskiy tolkoviy slovar’ lingvistiçeskih terminov” adlı dilbilim terimleri sözlüğünde Tatar Türkçesinde de aynı sözcükle karşılandığı gösterilen *vid* maddesi, “*Rus dilinde fiilleri tamamlanmışlık ve tamamlanmamışlık özellikleri bakımından dilbilgisel yönden sınıflayıp süreçle ilgili özellikleri yönünden farklılıklarını gösteren biçimbilgisel kategori*” olarak açıklanır (Tagirovov ve Gaffarovov, 2016, s. 26).

Bütün bu bilgiler esasında genel dilbilgisi kaynaklarında kılınış terimi ile karşılanan biçimler Tatar Türkçesinde *çiklé-çiksez* fiiller adı altında sınıflandırılmıştır. Tatar Türkçesindeki eskimiş bir söz olan *kürénéş* ‘görünüş’ terimi ise Rusça *vid* teriminin sözcüksel karşılığı olarak ancak Rusçadaki *vid* kategorisiyle içerik bakımından örtüşmeyen biçimde, farklı özellikteki fiilleri adlandırmak için kullanılmıştır. Diğer yandan bildirdikleri hareketlerin gerçekleşme usulüne bağlı olarak yardımcı fiiller tarafından nitelenen ana fiillerin anlamlarına çeşitli yöntemler aracılığıyla hareketin gerçekleşme süreci yahut tamamlanıp tamamlanmasıyla ilgili ilave bilgiler yansıtan fiiller “derece-usul kategorisi” adında ayrı bir kategori oluşturur. Tatar Türkçesindeki derece-usul kategorisi genel dilbilimindeki görünüş ve kılınış kategorilerinden ayrı olarak ele alınır.

Bu çalışmada Tatar Türkçesindeki derece-usul kategorisini oluşturan yapılar esas olarak oluşturulma yöntemleri bakımından sınıflandırılmış sonra her bir yapının derece-usul kategorisi çerçevesinde işlevi açıklanmıştır. Söz konusu yapıların derece-usul kategorisine dahil olmayan işlevlerine değinilmekle birlikte çalışmanın sınırlılıklarından dolayı bütün işlevlerinin anlam inceliklerine değinilememiştir. Çalışmada ele alınan her biçim başlı başına bir inceleme konusu olma özelliği taşımaktadır. Bütün bu sebeplerle çalışmada değerlendirilen fiillerin işlevleri bakımından bütün anlam inceliklerinin ortaya konması değil, Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında derece-usul kategorisi ile bu kategoriye oluşturan yapıların nasıl değerlendirildiğinin anlaşılmasına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

### 1. TATAR TÜRKÇESİNDE DERECE-USUL KATEGORİSİ

Tatar Türkçesinde derece-usul kategorisi çeşitli dilbilgisel yöntemlerle oluşturulur. Bu yöntemler esas olarak ekler ve yardımcı fiiller aracılığıyla oluşturulur. Hareketin derecesinin ve usulünün eklemeli yöntemle yani çeşitli ek biçimbirimler yardımıyla bildirilmesi, söz konusu eklerin kullanımı bütün fiiller için geçerli olduğundan derece kategorisi bir dilbilgisi kategorisi olarak kabul edilir (TG, s. 261). Bu sebeptendir ki derece-usul kategorisinin ne olduğu ve nasıl oluşturulduğuyla ilgili tartışmalar genellikle yardımcı fiiller üzerinden gerçekleşir. Burada yardımcı fiiller ile kastedilen bir ana fiile zarf fiil biçimbirimiyle birleşen ve yardımcı rolde kullanılan fiillerdir.

Bunun yanı sıra tartışmaların bu kategorinin Rusçadaki *vid* teriminin adlandırdığı kavram temelinde yapıldığı anlaşılır. Bazı dilciler (Bogoroditskiy, 1953, s. 170; Kurbangaliyev ve Gazizov, 1925, s. 87; Yuldaşev, 1955, s. 378) yardımcı fiillerin bildirdiği işlevleri Rus dilindeki *vid* kategorisine denk görürken (TG, s. 261), Türk dillerinde de tıpkı Rus dilinde olduğu gibi tamamlanmış ve tamamlanmamış *vid*ler olduğunu savunurlar (Ahunzyanov, 1987, s. 133). Aynı görüşteki bazı başka araştırmacılar ise (Harisov, 1958, s. 47; Sawranbayev, 1944) *vid*lerin sayısı ve türleri meselesinde ilk gruptan ayrılırlar ve Türk dillerinde üç veya daha fazla *vid* varlığını kabul ederler. Bu iki görüşe karşı çıkan üçüncü gruba ise Türk dillerinde *vid* kategorisinin bulunmadığını savunan (Serebrennikov, 1958, s. 12-30; TG, s. 200) dilciler oluşturur. Türk dillerinde Rusçadaki *vid* kategorisinin bulunmadığı görüşünde olanlar, Türk dillerindeki söz konusu fiillerin *vid*den farklı olduğunu ortaya koyup böyle fiilleri “hareketin gerçekleşme özelliğini bildiren biçimler” (Kononov, 1960, s. 263-269) ya da “hareketin gerçekleşme özelliğini bildiren sözlüksel-dilbilgisel kategori” (Ganiyev, 1963, s. 116-173) olarak ele alırlar

(Tumaşeva, 1978, s. 171). Onların eserlerinde fiiller adlandırdıkları hareketlerin tamamlanıp tamamlanmadığını yansıtmaları ve yapısal yönden birbirinin karşıtı olmaları bakımından değil, fiilin adlandırdığı hareketin fiilin çeşitli biçimlerinin kullanılmasıyla yansıtılan gerçekleşme özellikleri bakımından ele alınır (Ahunzyanov, 1987, s. 137).

Tatar Türkçesinde fiilin gerçekleşme özelliklerini bildiren kategoriyle ilgili olarak *derece* terimi ilk defa (Tumaşeva, 1978, s. 172; Harisova, 2010, s. 71) hareketin gerçekleşme özelliğini bildirmek üzere fiillere ulanan (çatı ekleri de dahil) ekleri adlandırmak üzere G. Alparov (2008, s. 120-121) tarafından kullanılır. Yardımcı fiiller aracılığıyla analitik yöntemle kurulan biçimler Alparov'un çalışmasında *görünüş* (kürénés) olarak adlandırılır. Bu kurulumdaki fiillerin ikisi de yalnız başına kullanılabilen anlamlı birer fiildir. Ancak ikisi bir arada kullanıldığında birinci unsur olan ana fiil kendi anlamını korurken onun ardından gelen fiil kendi manasını kaybedip, önündeki fiile bir görünüş verir, onun nasıl başlayıp nasıl yapıldığı (sürdürüldüğü) hakkında ilave bir fikir verme görevini üstlenir ve böyle fiiller artık birleşik fiil olurlar (Alparov, 2008, s. 220-223). Açıklamalarından Alparov'un Rusça *vid* teriminin karşılığı olarak kullandığı *görünüş* terimi ile fiillerin tamamlanış ya da tamamlanamayış özelliklerini değil, birleşik fiillerin işlevlerini kastettiği anlaşılır (Bogdanovskiy, 2003, s. 66).

Alparov'un Tatar Türkçesinde hareketin gerçekleşme derecesini ve usulünü belirleyen biçimleri adlandırdığı *görünüş* (Tat. kürénés) terimini Rusça *vid* teriminin karşılığı olarak kullanmasının Tatar Türkçesiyle uyuşmadığını ifade eden M. Z. Zekiyev, *derece* terimini Alparov'dan daha da geniş bir biçimde; yalnızca ekleme yöntemiyle kurulan biçimler için değil aynı zamanda yardımcı fiiller aracılığıyla analitik yöntemle kurulan birleşik fiiller arasında hareketin gerçekleşme usulünü bildiren biçimler için de (1958, s. 97, 106-107) kullanır. Hangildin, *derece* kategorisini *derece* terimini kullanmadan ana fiile ulanıp ana fiilin bildirdiği hareketin gerçekleşmesiyle ilgili çeşitli nüanslar katan sözcüksel-dilbilgisel işaretleyicileri açıkladığı "Figl' törçeleré" başlığı altında ele alır (1959, s. 165-167).

*Görünüş* (Tat. kürénés) teriminin Tatar Türkçesinde hareketin ne derecede ve nasıl gerçekleştiğini bildiren kategoriye adlandırmak için elverişli olmadığını bildiren Zekiyev, diğer yandan Rusçadaki *vid* teriminin de hareketin gerçekleşme türünü, yöntemini (onun tamamlanmış yahut tamamlanmamış olduğunu) bildirmesi bakımından *görünüş* (kürénés) işlevini bildirmek üzere kullanılmadığını ifade eder. Zekiyev, aslında bu kategorinin *tür* terimi ile adlandırılmasının mümkün olduğu

ancak *tür* teriminin Tatar Türkçesinde farklı bir anlamda (fiil türleri) kullanılmasından ötürü bu kategoriyi *derece (usul) kategorisi* olarak adlandırmanın daha doğru olduğu (1958, s. 106-107) görüşündedir. Diğer yandan Slav dilleri ve bunların içinde Rusçadaki *vid* kategorisi, Türk dillerindeki hareketin devamlı olduğunu ya da tamamlandığını bildiren *derece* kategorisinden oldukça farklıdır (Dmitriyev, 1948, s. 195; Zekiyev, 1958, s. 107; Hangildin, 1959, s. 165). Dil tipolojisinde Türk dillerindeki *derece*, hareketin gerçekleşme usulünü ve zaman içinde bölünüşünü bildiren (Bondarko, 1983: 76; TG, s. 223) *görünüş* (Tat. aspektuallik) olarak ele alınır (Hisamova, 2015, s. 218). Bu bakımdan Tatar Türkçesinde hareketin gerçekleşme usulünü ve derecesini bildiren yardımcı fiiller için *derece* teriminin kullanıldığı anlaşılır.

Tatar Türkçesindeki *derece* kategorisinin içeriği bakımından Rusçadaki *vid* kategorisiyle aynı olmadığı anlaşılmaktadır. Tatar Türkçesinde Rusçadaki *vid* kategorisine karşılık gelen bir kategori olmadığı gibi, Rusçada da Tatar Türkçesindeki *derece* kategorisine karşılık gelen bir kategori bulunmamaktadır (TG, s. 261). Başka bir ifadeyle Tatar Türkçesi ve Rusça dilbilgisi kategorileri bakımından karşılaştırıldığında Tatar Türkçesinde Rusçadan farklı olarak *derece* kategorisi, Rusçada ise Tatar Türkçesinden farklı olarak *vid* (bitmişlik, bitmemişlik veya tamamlanmışlık, tamamlanmamışlık) kategorisi olduğu anlaşılır (Camaletdinov, 2004, s. 66).

Schönig, Tatar Türkçesindeki yardımcı fiilleri konu ettiği “Hilfsverben im Tatarischen” adlı çalışmasında kılınış ve görünüş arasındaki farkın anlaşılmasında Porzig (1927) tarafından yapılan tanımları esas almıştır. Buna göre kılınış (Alm. Aktionsart) bir eylemin ya da sürecin ilerleme biçimi iken görünüş (Alm. Aspekt) bir eylemin ya da sürecin hangi bakış açısıyla ele alındığıdır. Schönig kılınışın nesnel farklılıklara işaret ederken görünüşün aynı hareketi farklı şekillerde görmeye yaradığını söyler. Araştırmacı, Ganiyev’in de çalışmasında (1969, s. 77) Porzig ile benzer olarak, kılınış kategorisinin Türk dilinde sözlüksel-dilbilgisel kategori olarak bulunduğunu yazdığını; ona göre de kılınışın hareketin gerçekleşme özelliği, usulü olduğunu ve bunun da fiilin sözlük anlamına yansıdığını söylediğini dile getirir. Bütün bunlardan yola çıkarak Schönig, kılınışın fiillerin anlamını etkileyen nesnel farklılıklara işaret ettiği (1984, s. 14-15) görüşünü savunur.

F. A. Ganiyev’in bu konu üzerine hazırladığı “Vidovaya harakteristika glagolov tatarskogo yazıka (1963)” adlı çalışmasında işin gerçekleşme usulünü hem ekleme hem de analitik yöntemle bildiren yapılar oldukça detaylı bir şekilde (Tumaşeva,

1978, s. 171; Veliullina, 1972, s. 109; Harisova, 2010, s. 71; Hisamova, 2015, s. 224) ele alınır. Ganiyev, eklerin ve yardımcı fiillerin fiil tabanına eklediği çeşitli anlam farklılıklarını sınıflandırarak fiil derecelerini yedi gruba ayırmış (1963, s. 165) ve bu derecelerin her birini detaylıca açıklamıştır:

1. Başlama
2. Yönelme
3. Devamlılık
4. Anilik
5. Tekrarlanma
6. Kısmen gerçekleşme
7. Tamamlanma ve sonuç

Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında derece kategorisinin bazı araştırmacılar (Hangildin, 1959, s. 167; Tumaşeva, 1978, s. 172; Harisova, 2010, s. 71; Hisamova, 2015, s. 218) tarafından eklerle ve yardımcı fiillerle olmak üzere iki; bazı araştırmacılar (Ganiyev, 1963, s. 127-128, 172; TG, s. 201) tarafından bu yöntemlere ilave olarak zarf fiilin ikilenmesi yahut tekrarlanması yöntemi de dahil edilerek üç; bazı araştırmacılar (Veliullina, 1972, s. 109) tarafından da mastar durumundaki ana fiile *totın-* 'başlamak', *kéréş-* 'girişmek', *mataş-* 'uğraşmak, çabalamak' gibi fiillerin eklenmesi yöntemi de ilave edilerek dört yolla yapıldığı ifade edilir. Burbiel (2018, s. 852), kendisinden sonra *DA* parçacığı bulunan kişi-zaman işaretleyicileriyle çekimlenmiş fiil ile yardımcı rolde kullanılan ana fiilin birleşmesinden oluşan birleşik fiilleri hareketin gerçekleşme usulünü gösteren bir yöntem olarak ayrı bir başlık altında ele alır. Bu yapı yardımcı fiilin zarf fiil biçim birimi aracılığıyla ana fiile bağlanmasıyla oluşan birleşik fiillerle esas olarak aynı işlevde kullanılır ve bu yolla ifade edilen hareketin gerçekleşme usulünü vurgular.

Tatar Türkçesinde derece kategorisinin incelendiği dilbilgisi kaynaklarında düz fiiller yani yapısal yönden herhangi bir derece işaretleyicisi bulunmayan fiiller üzerinde durulmamıştır. Böyle fiiller az sayıda olsa da bazı çalışmalarda (Bogdanovskiy, 2003, s. 72; Hisamova, 2015, s. 166) sınır vurgulayıp vurgulamamaları bakımından ayrıca ele alınmış, bazı çalışmalarda (Veliullina, 1972, s. 110) ise *temel/ana derece* (Tat. töp derece) olarak kabul edilmiştir. Sınır vurgulayan ve sınır vurgulamayan yahut *temel/ana derece* olarak adlandırılan fiiller, derece kategorisini oluşturan fiillerin tabanı olarak kullanılan fiilleri bildirir. Ganiyev, Rusçadaki *vid* kavramının Tatar Türkçesinde fiilin kendisiyle yani dilbilgisel biçimle ilgili olmadığını çünkü Tatar Türkçesinde fiillerin *vid* bakımından nötr olduğunu;



Rusçada *vid* ile gösterilen özelliğin sadece fiilin sözlüksel özelliğine bağlı olarak bağlam içinde ortaya çıktığını bildirir. Bu nedenle Tatar Türkçesinin söz varlığındaki fiillerin Rusçadaki *vid* bakımından nötr olduğu halde bazı araştırmacılar tarafından buna göre sınıflandırılmasını fiillerin sözcük türlerine göre gruplandırılabilmesiyle ilişkilendirir. Fiillerin sınır bildirip bildirmeyişinin anlambilimi ile ilgili olarak hareketin bir sınırının olup olmadığını ifade eden sözlüksel bir kategori olmasına rağmen hareketin sınırına ulaşip ulaşmadığını ve özel bir dilbilgisel biçime sahip olup olmadığını belirtmediğini ifade eder. Bunun yanı sıra Tatar Türkçesinin hareketin gerçekleşme özelliğiyle yani kınınışıyla (aktsionsart) ilişkilendirilen fiil türü özelliğine yabancı olmadığını ancak bu özelliğin bazı dilbilimciler tarafından tamamlanmış veya tamamlanmamış görünüşü yani Rusça *vid* ile karıştırıldığını (Ganiyev, 1963, s. 173-174) belirtir.

Tatar Türkçesinde hareketin gerçekleşme derecesi-usulü kategorisi, hareketin gerçekleşmesiyle ilişkili çeşitli nüansları, farklılıkları bildirir ve oluşumunda hem sözlüksel hem de dilbilgisel unsurlar yer alan sözlüksel-dilbilgisel bir kategori olarak kabul edilir. Bu çalışmada oluşturulma yöntemleri esasında fiiller, adlandırdıkları hareketin gerçekleşme özelliklerini yansıtmaları bakımından sınıflandırılmış ve ilgili kategorilerde örneklerle açıklanmışlardır.

### **1.1. Tatar Türkçesinde Ekleme Yöntemiyle Hareketin Gerçekleşme Derecesini-Usulünü Bildirme**

Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarına göre derece kategorisini oluşturma yöntemlerinden birinin ekleme yöntemi olduğu hususunda araştırmacılar arasında görüş birliği (İbrahimov, 2003, s. 80; Zekiye, 1958, s. 97; Hangildin, 1959, s. 167; Ganiyev, 1963, s. 127-128, Veliullina, 1972, s. 109; Tumaşeva, 1978, s. 172; TG, s. 201; Harisova, 2010, s. 71; Hisamova, 2015, s. 218; Burbiel, 2018, s. 852) olduğu anlaşılmaktadır.

G. Alparov, Tatar Türkçesinde hareketin gerçekleşme özelliğini bildirmek üzere fiillere ulanan eklere çatı eklerini de dahil eder (2008, s. 120-121). Çatı eklerinden biri olan *-(I)n-* dönüşlü çatı işaretleyicisinin ulandığı fiilin adlandırdığı hareketin zaman ve usul bakımından gerçekleşme özelliğiyle ilgili çeşitli ilave bilgileri bildirme işlevi sözlüksel görünüşü ile ilişkilendirilerek (Çimen, 2023, s.185-206) incelenmiştir. Bu çalışmada da aktarıldığı gibi, Tenişev, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde *-(I)n-* biçimbiriminin bitmemişlik görünüşündeki fiillerin oluşumunda da kullanıldığını bildirir ve böyle fiilleri, fiil kökünün temel sözlük anlamlarında belirgin bir değişiklik olmayışı bakımından *görünüş* (Rus. *vid*) kategorisi (1988, s. 302) ile ilişkilendirir.

Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında ise hareketin gerçekleşme özelliğini yansıtan *-(I)n-* biçimbirimli fiiller, genel olarak fiilin düz biçiminden farklı olarak hareketin gerçekleşme özelliğiyle ilgili çeşitli nüanslar bildirmeleri bakımından yeni sözlük birimler olarak kabul edilirler; *-(I)n-* biçimbiriminin bu işlevi de söz yapımıyla ilişkilendirilir (Hangildin, 1959, s. 180; Zinnatullina, 1969, s. 179; Veliullina, 1972, s. 104; Tumaşeva, 1978, s. 163; Bogdanovskiy, 2003, s. 169-170; Gilmuloviç, 2003, s. 94; Harisova, 2010, s. 68; Hisamova, 2015, s. 214; Burbiel, 2018, s. 486, 806). Zinnatullina, *-(I)n-* dönüşlü çatı biçimbiriminin bu işlevi ile Tatar Türkçesindeki *-gAlA-* ve *-(I)ştIr-* biçimbirimli yapılar arasındaki benzerliğe dikkat çekerek benzer işlevdeki *-(I)n-* biçimbirimli fiilleri sözlüksel-dilbilgisel bir olgu olarak (1969, s. 179; Veliullina, 1972, s. 103-104; Gilmuloviç, 2003, s. 94) kabul eder. Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında her ne kadar *-(I)n-* biçimbiriminin söz konusu işlevi dönüşlü çatı altında ele alınmışsa da derece kategorisini oluşturan ekler arasında *-(I)n-* biçimbiriminin söz konusu işlevine genellikle yer verilmemiştir.

Hareketin gerçekleşme usulünün ve derecesinin ekler aracılığıyla bildirilmesi, söz konusu eklerin kullanımının bütün fiiller için geçerli olmasından dolayı dilbilgisel kategori olarak kabul edilir (TG, s. 261). Ekleme yöntemiyle kurulan derece kategorisi *-gAlA*, *-(I)ştIr*, *-(I)nkIrA*, *-(I)msIrA* biçimbirimleriyle kurulur. Derece işaretleyen biçimbirimler ile kurulan fiiller, adlandırdıkları hareketin nasıl (tekrarlanarak) yahut ne derecede (üstünkörü ya da kısmen) gerçekleştiğini bildirirler (Zekiyev, 1958, s. 97).

### 1.1.1. Tekrarlama Bildiren Biçimbirimler

Genellikle ünsüzle biten fiillere *-gAlA*, ünlüyle biten fiillere *-(I)ştIr* biçimbirimleri eklenerek yapılan fiiller hareketin tekrarlanarak veya seyrek olarak gerçekleştiğini bildirir.

Tatar Türkçesinde *-gAlA* biçimbirimi yalnızca ünsüzle biten fiillere ulanır ve fiilin adlandırdığı hareketin aralıklarla, oldukça düzenli ya da düzensiz bir şekilde tekrarlandığını (İbrahimov, 2003, s. 80; Zekiyev, 1958, s. 97; Hangildin, 1959, s. 167; Ganiyev, 1963, s. 149-150; Veliullina, 1972, s. 112; Tumaşeva, 1978, s. 172; Ganiyev, 2015, s. 48; Hisamova, 2015, s. 218; Burbiel, 2018, s. 803-807) bildirir. Dmitriyev, bu yapıyı sürecin giderek güçlenmesini ifade eden biçim (1948, s. 185) olarak ele alır.

Ganiyev, birleşik fiiller ve zarf fiilin yinelenmesi gibi yöntemler aracılığıyla tekrarlanan hareketin sürekli olduğunun bildirildiğini; fiile *-gAlA*, *-(I)ştIr* biçimbirimlerinin eklenmesi aracılığıyla ise tekrarlanan hareketin sürekli ya da daimi

olmadığının bildirildiğini (Ganiyev, 1963, s. 168; TG, s. 291) ifade eder. Tumaşeva da *-gALA* ekinin hareketin tekrarlanmasını bildirme işlevini açıklarken söz konusu ekin aralıklarla ya da oldukça düzenli tekrarlanan hareketi bildirdiğini dile getirir (Tumaşeva, 1978, s.172). Bunun yanı sıra *-gALA* biçimbirimi bazı durumlarda hareketin tamamlanmadığını, kısmen gerçekleştiğini (Ganiyev, 1963, s. 149-150; Veliullina, 1972, s. 112) bildirebilir ya da yeni bir sözcük türetme işlevinde (Tumaşeva, 1978, s. 172; TG, s. 262) kullanılabilir. Poppe, fiilin bildirdiği hareketin sıklıkla, düzenli, zaman zaman ya da belli aralıklarla gerçekleştiğini bildiren *-gALA* biçimbirimli fiilleri *sıklık fiilleri* (1963, s. 100) olarak ele alır.

(1) Ul kurka kurka artına **karangalap**, Ana yatkan bülmege taba bara (P-ŞH, s. 285).

‘O korka korka ara sıra arkasına bakınıp, Ana’nın yattığı odaya doğru gidiyor.’

(2) Ul söylegen çakta, Yosıf kart kulındağı eybérén ekrén géne **eylendérgelep** tordı (BY, s. 57).

‘Onun konuştuğu sırada, Yusuf elindeki nesneyi yavaşça çevirip durdu.’

Genellikle ünlü bazen de ünsüzle biten fiillere *-(I)ştIr* biçimbiriminin ulanmasıyla hareketin tekrarlanmasının sürekli olmadığı; hareketin seyrek olarak, ara sıra gerçekleştiği ve tekrarlandığı bildirilir (Dmitriyev, 1948, s. 185; Zekiyev, 1958, s. 97; Ganiyev, 1963, s. 150; Poppe, 1963, s. 101; Veliullina, 1972, s. 112; Tumaşeva, 1978, s. 172; Ganiyev, 2015, s. 49; TG, s. 262; Burbiel, 2018, s. 807-808; Hisamova, 2015, s. 218). Ayrıca bu biçimbirim fiile adlandırdığı hareketin kısmen, üstünkörü, gelişigüzel yapılması gibi bir nüans da ekleyebilir (Hangildin, 1959, s. 168; Ganiyev, 1963, s. 149-150).

İşteş ve ettirgen çatı biçimbirimlerinin üst üste kullanıldığı *kara-ş-tır-* (iki kişiyi birbirine bakıştırmak), *éşle-ş-tér-* ‘iki kişiyi birbiriyle çalıştırmak’ fiillerindeki *-(I)ştIr* (*-(I)ş + -tır*) ile *kara-ştır-* ‘ara ara bakmak’, *éşle-ştér-* ‘ara sıra çalıştırmak’ fiillerindeki *-(I)ştIr* biçimbirim birbiriyle karıştırılmamalıdır (Alparov, 2008, s. 121).

(3) Kamperlé’néñ ékénçé başında toruwçı kızı kilép, kartnıñ öy-tiresén, ös-başın **karıştırıp** kite (AL, 37).

‘Kamperlé’nin diğer ucunda oturan kızı gelip, ihtiyarın evine ocağına, üstüne başına bakıp gidiyor.’

Tatar Türkesindeki *-gALA-* ve *-(I)ştIr-* biçimbirimleri birbirinin ardı sıra ulanıp *-(I)ştIrgALA-* ya da *-gALAştIr-* şeklinde bir arada kullanılabilir (Dmitriyev, 1948, s. 185; Poppe, 1963, s. 101; İbrahimov, 2003, s. 80; Tumaşeva, 1978, s. 173; TG, s. 263). *-(I)ştIrgALA-* ya da *-gALAştIr-* biçimbirimleri, ulandıkları fiilin adlandırdığı hareketin çok

nadir olarak ara sıra yapıldığını ya da tam gerçekleşmediğini (Hangildin, 1959, s. 167; Hisamova, 2015, s. 218; Burbiel, 2018, s. 808-809) bildirir. Bu şekilde kullanılan fiillerin olumsuz biçimleri bulunmaz (İbrahimov, 2003, s. 82).

(4) Esmâ ostabike, avırtuıwı bétüw-bétmevén béléрге télegendey, bérâz vakıt mañgayın sıypaştırıp hem başın **çaykaştırgalap** tordı (BY, s. 240).

‘Esmâ usta, ağrısının geçip geçmediğini anlamak ister gibi bir süre alnını ovuşturup ve ara sıra da başını sallayıp durdu.’

(5) Uyawlı-yokılı ħelde üzé öçén géne nidér söylenép hem üzaldına gına **cırılaştırgalap** bara başladı (ESB, 16).

‘Uyur-uyanık bir hâlde sadece kendinin duyabileceği şekilde bir şeyler söyledi ve kendi kendine ara ara (bir şarkı) mırıldanarak yürümeye başladı.’

Birleşik fiillere de ulanabilen söz konusu ekler *bargalaştırgala*, *kilgeleştérgeleştér*, *ukııştırgalıştırgalap* fiillerindeki gibi birbiri adınca iki kereden daha fazla da kullanılabilir; bu durumda hareketin nadiren gerçekleşmesi ifadesi kuvvetlenir ya da hareketin eksik, üstünkörü yapılma anlamı belirir (Ganiyev, 1963, s. 151).

### 1.1.2. Kısmen Gerçekleşme Bildiren Biçimbirimler

Tatar Türkçesinde fiillere ulanan üretken olmayan *-(I)msIrA-*, *-(I)nkIrA-* biçimbirimleri aracılığıyla hareketin tamamlanmadığı, kısmen gerçekleştirildiği, üstünkörü yapıldığı ya da zayıflığı (Dmitriyev 1948, s. 185; Zekiyev, 1958, s. 97; Hangildin, 1959, s. 168; Ganiyev, 1963, s. 157-158, 169; Veliullina, 1972, s. 112; Tumaşeva, 1978, s. 173; TG, s. 263, 292; Ganiyev, 2015, s. 51; Hisamova, 2015, s. 219; Burbiel, 2018, s. 810) ifade edilir. Alparov *-(I)msIrA-* biçimini *eksiklik derecesi* (Tat. kimlék derece), *-(I)nkIrA-* biçimbirimini ise *ilave derecesi* (Tat. östew derece) bildiren biçimbirimler (2008, s. 120) olarak açıklar.

(6) Ravil kilép kérgende, kart **yokımsırap** utıra idé (ESB, s. 185).

‘Ravil içeri girdiğinde ihtiyar uyukluyordu.’

(7) Üzem de şulaydır dip uylagan idem anı, – dip, küzlerén **kısınkırap**, az gına yılmayıp aldı (BY, s. 177).

‘Bende bu şekilde düşünmüştüm deyip, hafifçe gözlerini kısarak biraz gülümsedi.’

Örnek cümlelerden de anlaşıldığı üzere *-(I)msIrA-*, *-(I)nkIrA-* biçimbirimlerinin ulandığı fiilin adlandırdığı hareket tam olarak değil kısmen gerçekleşir.

## 1.2. Tatar Türkçesinde Analitik Yöntemle Hareketin Gerçekleşme Derecesini Bildirme

Tatar Türkçesinde Rusçadaki *vid* kategorisine karşılık gelen bir kategorinin bulunup bulunmamasıyla ilgili tartışmalar, esas olarak Rusçadaki *vid* kategorisinin çeşitli yönlerden ele alınmasından bunun yanı sıra da Tatar Türkçesindeki yardımcı fiilleri işlevleri ve yapıları bakımından bir dilbilgisi kategorisi olarak değerlendirmenin mümkün olup olmadığı ile ilgili görüş farklılıkları sebebiyle ortaya çıkar. Tatar Türkçesinde yardımcı fiillerin yalnızca dilbilgisel işlevlerinin yanı sıra neredeyse her zaman ana fiilin anlamına sözlüksel bir nüans katmaları ve bazı durumlarda da yardımcı fiil olarak kullanılan ana fiilin kendi anlamı koruması (Tumaşeva, 1964: 170) söz konusudur.

Tatar Türkçesindeki yardımcı fiiller Rusçadaki *vid* kategorisiyle karşılaştırılarak incelendiğinde, yardımcı fiillerin hepsinin bir arada ele alındığı ve işlevleri bakımından farklılıklarının göz ardı edildiği anlaşılır. Birçok çalışmada birbiri ardınca ya da birbirine paralel süreçleri (hareketleri) bildiren birleşik fiiller de *vid* ya da *derece bildiren yardımcı fiiller* olarak değerlendirilmiştir. 1950'li yıllara gelindiğinde ise yardımcı fiiller bir bütün olarak ele alınıp işlevleri bakımından sınıflandırılmışlardır. Bu sınıflandırmanın ölçütü olarak beş işlevi tespit edilmiştir:

1. Sözcük türetenler
2. Modal mana bildirenler
3. Zaman bildirenler
4. Derece-usul bildirenler
5. Art arda ya da paralel süreçleri (hareketleri) bildirenler<sup>1</sup> (TG, s. 263).

Tatar Türkçesinde bazı ana fiiller yardımcı fiil olarak kullanılır ve birlikte kullanıldığı ana fiilin anlamına çeşitli nüanslar eklerler. Hareketin gerçekleşme derecesinin-usulünün ekleme yöntemiyle bildirilmesinde söz konusu biçimbirimlerin fiiller ile kullanılması mümkün olmasına rağmen analitik yöntemle bildirilmesinde yardımcı fiil rolündeki fiillerin çoğunun bütün ana fiiller ile bir arada kullanılması mümkün değildir. Böyle fiiller yalnızca belirli anlam özelliğine sahip fiiller ile belirli zarf fiil biçimbirimleri aracılığıyla belirli biçimlerde bir arada kullanılarak hareketin derecesini ve usulünü bildirebilirler.

<sup>1</sup> Art arda hareketler: *kilép kit*- 'gelip gitmek', *barıp kara*- 'gidip bakmak', *torıp kit*- 'kalkıp gitmek', *ézlep tap*- 'arayıp bulmak', *torıp çık*- 'kalkıp çıkmak'.

Paralel hareketler: *töşép kit*- 'aşağı doğru gitmek', *ménép kit*- 'yukarı doğru gitmek', *ézlep yöré*- 'arayarak yürümek', *çabıp töşép kil*- 'koşarak aşağı doğru gelmek', *karap kal*- 'bakakalmak'.

Yardımcı roldeki fiillerin zarf fiil biçimbirimleri aracılığıyla tüm ana fiillerle birleşmeleri mümkün değildir. Örneğin; *ciber-* 'göndermek' fiili *cırlap ciber-* 'birden şarkı söylemeye başlamak' biçiminde *cırla-* 'şarkı söylemek' fiili ile birleşebilirken *kilép ciber-* gibi bir yapıda *kil-* 'gelmek' fiili ile birlikte kullanılması mümkün değildir. Yardımcı fiilin birleştiği ana fiilin anlamından tamamen bağımsız olamayışı, yardımcı fiillerin ayrı bir dilbilgisi kategorisi olarak kabul edilmesini güçleştirir (Tumaşeva, 1964: 170-171).

Hareketin ne derecede ya da nasıl gerçekleştiğini bildiren bazı yardımcı fiillerin de bütün kip ve zaman işaretleyicileriyle çekimlenemedikleri görülür. Örneğin; (*yeşélçeler*) *ölgérép kile* '(sebzeler) yetişiyor' cümlesindeki *kil-* (*kile*) yardımcı fiilin yalnızca *ölgérép kile idé* şeklinde kullanımına rastlanırken *kilde*, *kilgen*, *kilse* vb. biçimlerde kullanılması mümkün olmadığı (TG, s. 262) söylenebilir.

Yardımcı fiil rolündeki bir fiil, zarf fiil biçimbirimi aracılığıyla çeşitli fiillerle birleşip (*kaytıp kil-*, *üsép kil-*; *söylep kit-*, *yazıp kit-*) farklı işlevleri bildirebileceği gibi aynı fiille farklı zarf fiil biçimbirimleri aracılığıyla birleştiğinde (*yaza bir-*, *yazıp bir-*; *éşlep tor-*, *éşliý tor-*) de farklı işlevleri bildirebilir. Örneğin; *söylep kitte* 'söyleyiverdi ya da birden söyledi' fiilinde *kit-* yardımcı fiili hareketin başlama derecesini bildirirken *yazıp kitte* 'yazıp gitti' fiilindeki *kit-* fiili kendi sözlük anlamıyla kullanılır ve hareketin gerçekleşme derecesini bildirmez. Diğer yandan ana fiille birleşme biçimlerine göre ise *karap al-* 'hızlıca bakmak' fiilindeki gibi *al-* 'almak' yardımcı fiili ana fiile *-(I)p* zarf fiil biçimbirimiyle bağlandığında ana fiilin bildirdiği hareketin hızlı gerçekleştiğini bildirme işlevinde; *-A / -y* zarf fiil biçimbirimiyle bağlandığında ise ana fiilin bildirdiği hareketin mümkün olduğunu ifade eden modal işlevde (Tumaşeva, 1964, s. 170-171; TG, s. 261-262; Güzel, 2023, s. 615-634) kullanılır.

Zarf fiil biçimbirimli bir ana fiille birleşip modal işlev bildirmelerinin yanında *satıp al-*, *éşlep çıgar-* gibi birer sözlük birim oluşturmaları da yardımcı fiilleri aynı dilbilgisel işlev altında toplamanın mümkün olmadığı görüşünün temelini teşkil eder. Bütün bunlara rağmen Tatar Türkçesinde *modal işlev* bildirme ve söz yapımı genellikle başka yöntemlerle yapıldığı için yardımcı fiillerin söz konusu işlevleri yaygın olarak kullanılmamaktadır. Bu bakımdan ana fiilin yardımcı fiil işlevinde kullanılmasıyla ortaya çıkan birleşik fiillerin çoğunun hareketin gerçekleşme usulünü gösterdiklerini (Tumaşeva, 1964: s. 170-171) söylemek mümkündür.

Bu sebeplerden dolayı derece-usul kategorisini oluşturan birleşik fiiller Tatar Türkçesi dilbilgisi kaynaklarında belli bir dilbilgisel kategoriye dahil edilmeyip sözlüksel-anlamsal kategoride ele alınır ve söz yapımıyla ilişkilendirilir.

Özbek, Karakalpak, Kazak, Başkurt vb. Türk lehçelerindeki yardımcı fiillerde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de dil araştırmacıları tarafından tespit edilen yardımcı fiillerle ilgili tam bir görüş birliği bulunmamaktadır (Ganiyev, 1963, s. 128-132). Yine de esas olarak *başla-*, *ciber-*, *kuy-*, *kér-*, *sal-*, *tor-*, *uz-*, *utr-*, *yat-*, *yöré-*, *bar-*, *kil-*, *kit-*, *yaz-*, *kal-*, *kara-*, *bak-*, *töş-*, *at-*, *al-*, *bir-*, *cit-*, *citkér-*, *bét-*, *bétér-*, *çık-*, *çıgar-* fiillerinin yardımcı fiil işlevinde kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu yardımcı fiiller, asıl sözlüksel anlamı ifade eden zarf fiillerden sonra gelip harekete görünüşleri (aspektual) bakımından çeşitli şekillerde nüanslar eklerler. Başka bir ifadeyle birleştikleri zarf fiilin bildirdiği harekete, hareketin başlama, devamlılık, anilik, tamamlanma gibi gerçekleşme özelliklerine dair çeşitli bilgiler ilave ederler. Böyle kurulan fiiller Tatar Türkçesinde oldukça geniş bir yer tutar, neredeyse her cümlede kullanılır ve tekrar edilirler (Hisamova, 2015, s. 219).

Derece kategorisini oluşturan birleşik fiiller *-(I)p* veya *-(A) / -y* biçimbirimli zarf fiille birleşen ana fiilin yardımcı fiil işlevinde kullanılmasıyla kururlar (Alparov, 2008, s. 220; Hangildin, 1959, s. 169; Tumaşeva, 1978, s. 173; Burbiel, 2018, s. 811-851). Böyle yardımcı rolde kullanan fiilleri bildirmek üzere kullanılan *değiştirici fiiller* (Rus. modifiruyuşçiye glagolı) ya da *derece fiilleri* (Rus. glagolı stepeni) kavramları dilbilgisel işlevi yani görünüş (Rus. vid) kategorisini bildirmezler (Bogdanovskiy, 2003, s. 78). Zekiyev, derece kategorisini oluşturan birleşik fiillerin yapılarını ve işlevlerini gösteren pratik bir tablo hazırlamıştır (Zekiyev, 1958, s. 112; TG, s. 270):

**Tablo 1 Derece Kategorisini Bildiren Birleşik Fiil Yapılarını ve İşlevlerini Gösteren Yaklaşık Tablo**

Birleşik fiilli derece kategorisi türleri	Birleşik fiilin birinci unsuru olan ana fiil biçimi		
	<i>-(A) / -y</i> biçimini alan fiil	<i>-(I)p</i> biçimini alan fiil	mastar ( <i>-ırga</i> )
Hareketin (sürecin) nasıl ve ne derecede başladığını bildirme	<i>yaz-</i> , <i>başla-</i>	<i>ciber-</i> , <i>alıp kit-</i> , <i>alıp birép kit-</i>	<i>mataş-</i> , <i>totın-</i> , <i>kéréş-</i> ( <i>başla-</i> )
Hareketin (sürecin) nasıl ve ne derecede devam ettiğini bildirme	<i>tor-</i> , <i>kal-</i> , <i>utr-</i> , <i>bir-</i> , <i>bar-</i> , <i>kil-</i> , <i>töş-</i>	<i>yat-</i> , <i>tor-</i> , <i>utr-</i> , <i>bar-</i> , <i>kil-</i> , <i>tot-</i> , <i>mataş-</i>	

<b>Hareketin (sürecin) nasıl ve ne derecede tamamlandığını bildirme</b>		<i>kit-, al-, (ciber-), tös-, kuy-, kal-, taşla-, at-, sal-, bir-, cit-, citkér-, bét-, bétér-, çık-, çıgar-</i>	
---	--	--	--

Derece kategorisini oluşturan birleşik fiilleri Zekiyev üç ana grupta ele alır:

1. Hareketin başlama derecesini ve usulünü (ya da genel olarak başlamasını) bildirenler
2. Hareketin başlaması ve tamamlanması arasındaki gerçekleşme (devam etme) derecesini ya da usulünü (çok hızlı ya da daha yavaş, uzun süre belirli aralıklarla ya da tekrarlana tekrarlana) yani nasıl devam ettiğini bildirenler
3. Hareketin tamamlanma derecesini ve usulünü bildirenler

Hareketin başlama derecesini bildiren fiiller esas olarak hareketin başladığını ifade etmelerinin yanı sıra hareketin başlama usulü ile ilgili çeşitli nüanslar bildirebilirler. Aynı şekilde esas olarak hareketin tamamlanmasını ifade eden fiiller de hareketin tamamlanma usulüyle ilgili sundukları ilave bilgiler bakımından çeşitlenirler. Bunlara ilave olarak hareketin anilik, yönelme, devamlılık, tekrarlanma ve kısmen gerçekleşme nüanslarını bildiren yardımcı fiiller de aynı zamanda hareketin başlama ya da tamamlanma derecesiyle ilgili bilgiler taşıyabilir. Örneğin bir hareketin ani başlaması, hızlı bir şekilde gerçekleşmesi ya da hızla tamamlanması, aniden sonlanması mümkündür. Bu durumda yardımcı fiillerin ana fiilin adlandırdığı hareketle ilgili bağlama bağlı olarak ortaya koydukları ana özellik dikkate alınarak örneklendirilmiştir. Bu çalışmada derece-usul kategorisi temelinde ele alınan ve yardımcı fiil rolünde kullanılan fiiller Ganiyev'in (1963) sınıflandırması esasında incelenmiştir. Bu sayede ilgili yardımcı fiillerin, biçimbilgisel özelliklerine göre değişiklik gösteren çeşitli işlevleri değil, işlevleri bakımından benzerlik gösteren biçimbilgisel yapıların bir arada ele alınmasıyla yardımcı fiillerle oluşan derece-usul kategorisinin işlevlerinin ön plana çıkarılması hedeflenmiştir.

### 1.1.1. Başlama

Tatar Türkçesinde hareketin başlaması çoğunlukla *-A / -y* biçimbirimli zarf fiil ve *başla-* yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiil ile bildirilir (Zekiyev, 1958, s. 108; Ganiyev 1963, s. 165; Veliullina, 1972, s. 110; Tumaşeva, 1978, s. 175; Ganiyev, 2015, s. 41; Hisamova, 2015, s. 220; TG, s. 265, 289; Burbiel, 2018, s. 820).



(8) Kurıkmamız, minde akça bar! – dip, belekey sumkasın aç**a başladı** (ESB, s. 103).

'Korkmayınız, bende para var! deyip küçücük çantasını açmaya başladı.'

(9) İsmayev elégé gazetanı tagın ukıy**a başladı** (ESB, s. 38).

'İsmayev az önceki (bahsi geçen) gazeteyi yeniden okumaya başladı.'

Hareketin adı olan ana fiile *-A / -y* zarf fiil biçimbirimiyle birleşen *başla-* fiili sözlüksel anlamını kaybetmemekle birlikte birleştiği fiilin adlandırdığı hareketin başlama derecesini bildirmek üzere kullanılır.

### 1.2.1. Yönelme

Tatar Türkçesinde bazı hareket fiillerinin yardımcı fiil olarak kullanılmasıyla oluşturulan birleşik fiillerin derece kategorisinde ele alınıp alınmamasıyla ilgili çeşitli görüş farklılıkları bulunmaktadır. Bu farklı görüşler (TG) - *Tatarskaya Grammatika* (2016) adlı eserde değerlendirilmiştir. Hareket fiillerinin mekanlar arası (hareketin özne ya da nesne olan varlığa yönelmesi) ilişkilerini bildiren bazı işlevleri F. Ganiyev (1963), A. Yuldaşev (1977) ve D. Nasilov'un (1978) çalışmalarında *hareketin usulünü bildirme işlevi* olarak ele alınmıştır. V. Nasilov (1947, s. 38) ve Serebrennikov (1958, s. 26) yardımcı fiillerin hareketin mekanlar arası yönelişini bildirmek üzere kullanılmasının çok yaygın olduğunu ancak böyle birleşik fiillerin işlevinin *vid* kategorisiyle uyuşmadığını ifade eder. Bondarko (1983: s. 76) bu eserlerin yazıldığı dönemde esas olarak Türk dilinde *vid* kategorisinin bulunmadığının ispat edilmesine odaklanıldığını oysa artık bu durumdaki yardımcı fiillerin birleşik fiillerin bütününe eklediği işlevin (hareketin sonuna kadar, tamamen ya da kısmen yapılması vb.) hareketin gerçekleşme usulünü bildiren işlevleri içinde ele alındığını bildirir, bu da hareketin usulünü ve zaman içinde bölünüşünü bildiren *aspektual* işlevle ilişkili görülür. Tumaşeva ise hareket fiillerinin yardımcı rolde gelerek mekanlar arası ilişkileri bildirme işlevinin hareketin usulünün bildirilmesi işleviyle uyuşmadığını ve böyle fiillerin ayrı olarak değerlendirilmesi gerektiğini (1987, s. 202-209) ifade eder (TG, s. 296).

Tatar Türkçesinde ana fiilin adlandırdığı hareketin yönü *-(I)p* biçimbirimli zarf fiil ve *çık-* 'çıkma', *kil-* 'gelme', *kit-* 'gitme', *kér-* 'girme', *uz-* 'geçme', *üt-* 'geçme' yardımcı fiilleri aracılığıyla oluşturulan birleşik fiillerle ifade edilir (Ganiyev, 1963, s. 166; Veliullina, 1972, s. 111; TG, s. 289). Bu kurulumlar büyük oranda Rusçadaki ön eklerle (Rus. *pristavka*) kurulan hareket fiilleriyle benzerlik taşırlar: *oçıp çıktı* 'dışarı doğru uçtu' (Rus. viletel); *oçıp kerdé* 'içeri doğru uçtu' (Rus. vletel); *çığıp kitte* 'çıktı' (Rus. vişel); *kaytıp kitte* 'gitti' (Rus. uş(y)ol) vb (Hisamova, 2015, s. 222).

Hareketin özneye-nesneye yönelişini bildiren yapılar *Tatarskaya Grammatika* adlı eserde kendi arasında ikiye ayrılarak araştırılmıştır: Birinci grubu asıl leksik mananın hareket fiilleri ile bildirildiği birleşik fiiller; ikinci grubu ise çeşitli anlamlara sahip fiillerin yön bildiren *kit-* 'gitmek' ve *kayt-* 'dönmek, gelmek' hareket fiilleri ile kullanılıp özne ya da nesne arasındaki yönelişi yani mekânlar arası ilişkilerini bildiren fiillerden oluşur (TG, s. 298-307).

Hareketin yönünün derece kategorisiyle ilişkili olup olmadığı hususunda Tatar dilbilgisi kaynaklarında ortak bir görüşün bulunmadığı anlaşılmaktadır. Ganiyev, ana fiilin adlandırdığı hareketin yönünü bildiren yardımcı fiillerle oluşan birleşik fiilleri hareketin usulünü bildiren fiiller olarak ele alır ve bu bağlamda sınıflandırır (1963, s. 166; TG, s. 289-290). Ganiyev'in tespitleri esasında zarf fiil biçim birimi ile birleştiği ana fiilin adlandırdığı hareketin yönüyle ilgili gerçekleşme özelliğini ifade eden yardımcı fiiller ve işlevleri şunlardır:

Konuşmacıdan veya bir başlangıç noktasından başka bir yöne doğru gerçekleşen hareket *kit-* yardımcı fiiliyle yapılır (Ganiyev, 1963, s. 166; Burbiel, 2018, s. 832).

(10) *Yazgı taşuw suları, cir yözén géne tügél, eytersén küktege bolıtlarnı da yuwıp alıp kitté – havalar çistardı (ESB, s. 423).*

İlkbaharın sel suları, sadece yeryüzünü değil neredeyse gökteki bulutları bile alıp götürdü, hava temizlendi.

Hareketin yönünün konuşmacıya ya da bir nesneye doğru olduğu hareket *kil-* yardımcı fiiliyle yapılır (Ganiyev, 1963, s. 166).

(11) *Taw östénnen töşép kilüwçe iké ayaklı, iké kullı yeş' kızını kürép, awçı yégét bik gaceplengen (A, s. 5).*

'Dağın tepesinden aşağı doğru gelen iki ayaklı, iki kollu genç kıızı görünce avcı delikanlı çok şaşırılmış.'

İçten dışa ya da bir yerden başka bir yere doğru yönelen hareket *çık-* yardımcı fiiliyle yapılır (Ganiyev, 1963, s. 166; Şahan Güney, 2008, s. 136; Burbiel, 2018, s. 845).

(12) *Cihan, bu helge bik söyénép, şunduk kürşelerénnen urak alıp çıktı (BY, s. 47).*

'Cihan, bu duruma çok sevinip, hemen komşularından orak alıp (dışarı) çıktı.'

Dıştan içe yönelen hareket *kér-* yardımcı fiiliyle yapılır (Ganiyev, 1963, s. 166; TG, s. 289-290; Burbiel, 2018, s. 830).

(13) Eyde, işeklerné açıp sin aldan bar. Miném bülmeme kériyk, anda uyutnıyrak bulır, – dip, üz bülmeséne **alıp kárdé** (ESB, s. 47).

‘Haydi, kapıları açıp sen önden git. Benim odama girelim, orası daha rahat olur, deyip kendi odasına götürdü (içeri girdi).’

Bir harekete paralel olarak gelişen başka bir hareket *uz-* ve *üt-* yardımcı fiiliyle ifade edilir (Ganiyev, 1963, s. 166; Burbiel, 2018, s. 844).

(14) Yartı gomér çitte yörép **uzdı**, üzên bilesin, Gıyl’ménisa, – dép, yañadan süz başladı, eytép bétérmegen süzleré öçén Gıyl’ménisadan gafuw ütengen sıman (YK, s. 81).

‘Ömrümün yarısı gurbette geçti, bizzat kendin biliyorsun Gıyl’ménisa deyip yeniden söze başladı, söyleyemedikleri için Gıyl’ménisa’dan af dilercesine.’

(15) Gasimenéñ balkıp-yanıp torgan yözénde bik azga gına rizasızlık galemeté çağılıp **ütté**. Lekin ul monı sizdérmeske tırışıp: ... (ESB, s. 91).

‘Gasime’nin ısl ısl parlayan yüzünde bir anlık bir isteksizlik alameti belirdi. Fakat o bunu sezdirmemeye çalışıp: ...’

Tatar Türkçesinde *çık-* ‘çıkmaq’, *kil-* ‘gelmek’, *kit-* ‘gitmek’, *kér-* ‘girmek’, *uz-* ‘geçmek’, *üt-* ‘geçmek’ fiilleri yardımcı fiil rolünde kullanılıp zarf fiil biçimbirimi aracılığıyla birleştikleri ana fiilin adlandırdığı hareketin yönünü bildiren birleşik fiiller oluştururlar.

### 1.2.2. Devamlılık

Hareketin başlama ve tamamlanma sınırı arasındaki ilerleyişini, devam etme derecesini bildiren birleşik fiiller, adlandırdığı hareketin çok hızlı gerçekleştiğini, aralıklarla sürdüğünü, tekrarlanarak devam ettiğini, herhangi bir değişikliğe uğramadan ilerlediğini, yavaş ya da belirli bir düzen içinde aktığını bildirirler (TG, s. 265).

Tatar Türkçesinde *yat-* ‘yatmaq’, *utır-* ‘oturmak’, *yöré-* ‘yürümek’, *tor-* ‘ayakta durmak, kalkmak’, *bar-* ‘gitmek’, *kil-* ‘gelmek’, *çık-* ‘çıkmaq’, *bir-* ‘vermek’ vb. fiillerinin yardımcı fiil işlevinde kullanılarak *-A / -y* ve/veya *-(I)p* zarf fiilleri aracılığıyla birleştikleri ana fiilin adlandırdığı hareketin devamlılığı (Ganiyev, 1963, s. 167; Veliullina, 1972, s. 111; Hangildin, 1959, s. 169; Tumaşeva, 1978, s. 173; Hisamova, 2015, s. 220-221; TG, s. 290) bildirilir. Böyle birleşik fiiller ile hareketin devamlılığı şu şekillerde ifade edilir.

### 1.2.2.1. tor-

*tor-* yardımcı fiili *-A / -y* hem de *-(I)p* biçimbirimli zarf fiil ile birleşip hareketin belirli bir süre boyunca, sınırlı ve belirsiz bir şekilde herhangi bir değişikliğe uğramadan devam ettiğini (Alparov, 2008, s. 221-222; Zekiyev, 1958, s. 109; Hangildin, 1959, s. 169; Ganiyev, 1963, s. 167; Veliullina, 1972, s. 111; TG, s. 290; Tumaşeva, 1978, s. 173; Hisamova, 2015, s. 220-221; Burbiel, 2018, s. 838-840), başka bir hareketin gerçekleştiği sırada yapıldığını (TG, s. 266) bildirir.

(16) Şuña aptırap, ni eşlerge bëlmiyçe, tik gëne tıñlap **tordı** (ESB, s. 62).

‘Buna şaşırıp, ne yapacağını bilmeden (bir süre) sadece dinledi.’

(17) Gadette, başkalar söylegende, tın gına utıra **torgan** Zöhre karçık ta bu yulu avız yomıp kala almadı, monnan altmış-citmêş yıllar élgeré bulgan hëllerné söylep kitti (BY, s. 15).

‘Genellikle başkaları konuşurken sessizce oturan Zöhre kadın da bu sefer sessiz kalamadı, bundan altmış-yetmiş yıl öncesindeki durumları anlatmaya başladı.’

Bir nesnenin ya da kişinin sabit, kalıcı, alışılmış durumu *-(I)p tor-* yardımcı fiiliyle ifade edilir (Ganiyev, 1963, s. 167; TG, s. 290).

(18) Yazgı taşuw aktargan kızıl balçık öyëmneré kabér ösleré şikëllé kalkıp **toralar** (BY, s. 89).

‘İlbahardaki taşkının aktardığı kızıl balçık yığınları kabir üstleri gibi yükseliyorlar.’

*tor-* yardımcı fiili *-A / -y* biçimbirimli zarf fiil ile birleştiğinde ana fiilin adlandırdığı hareketin herhangi bir noktadan başlayıp devam ettiğini (Tumaşeva, 1978, s. 173; Hisamova, 2015, s. 220-221) bildirir.

(19) Bu turıda Memliy bik ozak uylandı hem uylana **torgaç** Zölmetnëñ batırlıgınıñ sérëne töşëndé (A, s. 223).

‘Bu konuda Memliy uzun süre düşündü ve düşündükçe Zölmet’in kahramanlığının sırrını anladı.’

*-A / -y* biçimbirimli zarf fiili ile birleşen *tor-* yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiil *idé* yardımcı fiili ile birlikte kullanıldığında hareketin tekrarlanarak devam ettiğini (Zekiyev, 1958, s. 109; TG, s. 266) ifade eder.

(20) Başka yıllarnı bu vakıtta élë könnër ayaz bula **torgan idé** (A, s. 173).

‘Önceki yıllar bu zamanlarda günler (havalarda) güneşli oluyordu.’

### 1.2.2.2. utır-

*utır-* yardımcı fiili *-(I)p* ve seyrek olarak *-A / -y* biçimbirimli zarf fiil ile birleşip hareketin devam ettiğini ya da belirli bir durumda bekleyip kaldığını bildirir (Alparov, 2008, s. 222; Zekiyev, 1958, s. 109; Ganiyev, 1963, s. 167; Veliullina, 1972, s. 111; Tumaşeva, 1978, s. 173; TG, s. 266, 290; Hisamova, 2015, s. 220-221; Burbiel, 2018, s. 844).

(21) Annarı, yarıy elé, isen kalgansın, yartısın kisseler de, yartı tabanıñ bar bit elé, kaybér kэшélernéñ iké ayakların tiñ kisép taşlıylar, isen kaluwiña şökrana itiyk, dip, üzén de, Ravilné de yuwatıp **utırdı** (ESB, s. 216).

‘Hem sonra, iyi bari sağ kalmışsın, yarısını kesseler de ayağının öteki yarısı duruyor, bazılarının iki bacağını birden kesiyorlar, sağ kaldığına şükredelim deyip kendini de Ravil’i de teselli etti.’

(22) Uram çitene ceyewléler yörüw öçén bér-iké adımlık tar gına sukmaq kaldırılğan, sukmaq yanından uk şaktıy biyék taş koyma kalkıp **utıra** (A, s. 57).

‘Yolun kıyasına yayaların yürümesi için bir iki adımlık dar bir patika (yol) bırakılmış, patikanın hemen yanında oldukça yüksek bir taş duvar yükseliyor.’

### 1.2.2.3. yat-

*yat-* yardımcı fiili *-(I)p* biçimbirimli zarf fiil ile birleşip hareketin düzenli bir şekilde, herhangi bir değişikliğe ya da kesintiye uğramadan devam ettiğini (Alparov, 2008, s. 222; Zekiyev, 1958, s. 108; Hangildin, 1959, s. 169; Ganiyev, 1963, s. 167; Veliullina, 1972, s. 111; Tumaşeva, 1978, s. 173; TG, s. 266, 290; Hisamova, 2015, s. 220-221; Burbiel, 2018, s. 847) bildirir.

(23) Ene ikéşer-öçer méñge töşérép tuy yasap öylenéşken kэшélernéñ, iké-öç ay da berge yeşiy almıyça, ayırılışkannarı azmınıy? E séz méne, tuylap öylenéşmesegéz de, indé altıncı yılığzını eybet géne yeşep **yatasız!** (ESB, s. 7).  
İşte ikişer üçer bin harcayıp düğün yapıp evlenen insanlar arasında iki üç ay bile birlikte yaşayamadan ayrılanlar az mı peki? Oysa siz işte, düğün yapıp evlenmeseniz de, şimdi altıncı yılınızı güzelce yaşıyorsunuz!

Hangildin, belirli bir duruşu bildirmek üzere zarf fiillere *yat-* gibi fiillerin eklendiğini ifade eder. Böyle fiiller özne veya nesnenin o ya da bu halde olduğunu yahut böyle bir hâle gelmesi gibi işlevler bildirirler (Hangildin, 1959, s. 169).

(24) Miç başınnan çeçleré tuzgıp bétken hatın-kız başı küréndé. Bu elégé kızınıñ açlık tifi bélen avırıp **yatkan** eniysé idé (BY, s. 105).

‘Sobanın başından saçları dağılmış bir kadın kafası görüldü. Bu az önce adı geçen kızın kıtlıktan dolayı tifo hastalığına yakalanan annesiydi.’

#### 1.2.2.4. bar-

*bar-* yardımcı fiili *-(I)p* biçimbirimli zarf fiil ile birleşip hareketin devam ettiğini (Alparov, 2008, s. 222; Zekiyev, 1958, s. 109; Hangildin, 1959, s. 169; Ganiyev, 1963, s. 167; Veliullina, 1972, s. 111; Tumaşeva, 1978, s. 173; Hisamova, 2015, s. 220-221; TG, s. 290; Ganiyev, 2015, s. 40; Hisamova, 2015, s. 220-221) bildirir. Bağlama göre böyle filler, adlandırdığı hareketin devam etme derecesinin, başka bir hareketin devam etmesi ile ilişkili olduğunu yani hareketin başka bir hareketle ilişkili ve onunla eş zamanlı (paralel) olarak devam ettiğini (1958, s. 109; TG, s. 267; Burbiel, 2018, s. 819) ifade eder.

(25) Bu sorawga cavap birüw kıyın idé bulsa kirek – Ruhiye başta bér süz de eytmıyçe, tın gına uylanıp **bardı**. Annarı küterélép karamıyça gına eytté: (ESB, s. 145).

‘Bu soruya cevap vermek zor olsa gerekti ki Ruhiye önce hiçbir şey söylemeden, sessizce düşündü. Sonra da doğrulup bakmadan şunları söyledi:’

#### 1.2.2.5. bir-

*bir-* yardımcı fiili *-A / -y* biçimbirimli zarf fiil ile birleşip hareketin herhangi bir değişikliğe uğramadan devam ettiğini (Alparov, 2008, s. 221; Zekiyev, 1958, s. 109; Hangildin, 1959, s. 169; Ganiyev, 1963, s. 167; Veliullina, 1972, s. 111; Tumaşeva, 1978, s. 173; TG, s. 267, 290; Ganiyev, 2015, s. 41; Hisamova, 2015, s. 220-221) bildirir.

(26) Safa köçénnen kilgen kader, hiçbér karısuwsız, bötén eşné eşliy **birdé**, tik, abıysı şikéllé yırtlaç bér kése bulmaganlıktan, ul bu yorttagı keshélernéñ gayéplerénnen faydalanırğa uylamadı da (BY, s. 130).

‘Safa gücünün yettiği kadar, hiç direnmeden, bütün işi yapmaya devam etti ancak ağabeyi gibi kötü bir insan olmadığından o, bu binadaki insanların kabahatlerinden faydalanmayı düşünmedi bile.’

#### 1.2.2.6. yöré-

*yöré-* yardımcı fiili *-(I)p* biçimbirimli zarf fiil ile birleşip, hareketin devamlı olduğunu, belirli bir noktadan başlayıp devam etmesini (Hangildin, 1959, s. 169; Ganiyev, 1963, s. 167; Veliullina, 1972, s. 111; Tumaşeva, 1978, s. 173; TG, s. 290; Ganiyev, 2015, s. 40; Hisamova, 2015, s. 220-221; Burbiel, 2018, s. 824) bildirir.

(27) Ul kilgende, Yosıf kart işégaldındağı eşlerén eşlep **yöriy** idé (BY, s. 53).

‘O geldiğinde, ihtiyar Yusuf avludaki işlerini yapıyordu.’

#### 1.2.2.7. çık-

*çık-* yardımcı fiili *-(l)p* biçimbirimli zarf fiil ile birleşip, hareketin devamlı olduğunu, belirli bir süre devam ettiğini (Ganiyev, 1963, s. 167; Veliullina, 1972, s. 111; TG, s. 290; Şahan Güney, 2008, s. 136; Burbiel, 2018, s. 846) bildirir.

(28) Şul tuktap torgan arada, güya üzara gına eytkendey, yakın itép kéne söylegendey şıpırtlap baytagısı bélen söyleş**ép çıktı**. – Bügén tañnan torıp bu yuldan bér barıp kayttık indé béz. (...) (ESB, s. 86).

‘Tam o duraklama esnasında sanki sadece kendi aralarında konuşuyormuş, samimi olarak konuşuyormuş gibi bir anda birçoğuyula (birçok kişiyle) konuştu. – Bugün tan ağarırken kalkıp bu yoldan beraber gidip geldik biraz evvel biz. (...)’

#### 1.2.2.8. kal-

*kal-* yardımcı fiili *-A / -y* biçimbirimli zarf fiil ile birleşip hareketin devam ettiğini (Zekiyev, 1958, s. 109; Tumaşeva, 1978, s. 173; TG, s. 266; Hisamova, 2015, s. 220-221; Burbiel, 2018, s. 826) bildirir.

(29) Séz bit miném öçén iñ kadérlé kunaklar, eydegéz, bulmasa, kuna **kalıgız!** – didé. – İndé kiç te citken. Kaytır yulnı sataştırıuwıgız da bar (BY, s. 286).

‘Siz benim için en değerli misafirlersiniz, haydi buyurun öyleyse, geceyi burada geçirin! dedi. Artık akşam da olmuş. Dönüş yolunu karıştırabilirsiniz.’

#### 1.2.2.9. kil-

*kil-* yardımcı fiili *-(l)p* biçimbirimli zarf fiil ile birleşip hareketin devam ettiğini, son sınırına doğru ilerlediğini (Alparov, 2008, s. 221; Zekiyev, 1958, s. 109; Hangildin, 1959, s. 169; Ganiyev, 1963, s. 167; Tumaşeva, 1978, s. 173; TG, s. 290; Hisamova, 2015, s. 220-221; Burbiel, 2018, s. 831) bildirir.

(30) İré sugışta yugalgan. Öçmé-dürtmé balası üs**ép kile** (K, 187).

‘Kocası savaşta kaybolmuş. Üç ya da dört çocuğu büyümekte.’

#### 1.2.2.10. töş-

*töş-* yardımcı fiili *-A / -y* biçimbirimli zarf fiil ile birleşip hareketin biraz daha artmasını ya da artırılmasını (Alparov, 2008, s. 221), düzenli bir şekilde devam ettiğini (Zekiyev, 1958, s. 110; Hangildin, 1959, s. 169; TG, s. 267; Burbiel, 2018, s. 841-842) bildirir.

(31) Bér atlılarga, bér vsvodka karap aldı. “Kile **töşsenner**... yakınrak, tagın béraz!..” (ESB, s. 141).

‘Bir atlılara bir mangaya baktı. “Biraz daha yakına gelsinler.. daha yakın, biraz daha!..”

#### 1.2.2.11. tot-

*tot*- yardımcı fiili *-(I)p* biçimbirimli zarf fiil ile birleşip hareketin devamlı olduğunu bildirir (Zekiyev, 1958, s. 110; TG, s. 268).

(32) Ekrem karıynıñ kara küñge dip saklap **totkan** zapas ikmegé yuk idé (BY, s. 138).

‘İhtiyar Ekrem’in kötü günler için sakladığı fazla ekmeği (yiyeyeceği) yoktu.’

#### 1.2.2.12. mataş-

*mataş*- fiili de *-(I)p* biçimbirimli zarf fiil ile birleşip hareketin devamlı olduğunu bildirir (Zekiyev, 1958, s. 110; TG, s. 268; Burbiel, 2018, s. 836).

(33) Balalar kayadır kitkenner, tik ölken kızı gına aş öyende eşlep **mataşa** (BY, s. 47).

‘Çocuklar bir yerlere gitmişler, sadece büyük kızı tek başına mutfakta bir şeylerle uğraşiyor.’

#### 1.2.3. Tekrarlanma

Tatar Türkçesinde tekrarlanan hareket *kil-*, *bar-*, *tor-* yardımcı fiilleri ile kurulan birleşik fiillerle (Alparov, 2008, s. 221; Zekiyev, 1958, s. 110; Ganiyev, 1963, s. 168; Veliullina, 1972, s. 111; TG, s. 291; Burbiel, 2018, s. 831) ifade edilir. Tekrarlanan hareket aynı zamanda devamlı bir hareket olacağı için hareketin tekrarlanması ile devamlı olması arasında sıkı bir ilişki vardır. Yine de tekrarlanan hareket aralıklarla gerçekleşmesi bakımından devamlı hareketten ayrılır.

##### 1.2.3.1. kil-

Kesintisiz bir şekilde devam eden hareketin *-(I)p* biçimbirimli zarf fiil ile *kil-* yardımcı fiilinin birleşmesiyle bildirildiği (Alparov, 2008, s. 221; Zekiyev, 1958, s. 109; Hangildin, 1959, s. 169; Ganiyev, 1963, s. 167; Tumaşeva, 1978, s. 173; TG, s. 290; Hisamova, 2015, s. 220-221; Burbiel, 2018, s. 831) ifade edilmişti. Aralıklarla, belirli bir vakit içinde tekrarlanarak devam eden hareket ise *kil-* yardımcı fiilinin *-A / -y* biçimbirimli zarf fiil ile birleşmesiyle (Alparov, 2008, s. 221; Zekiyev, 1958, s. 110; Ganiyev, 1963, s. 168; Veliullina, 1972, s. 111; TG, s. 267, 291; Burbiel, 2018, s. 831) bildirilir.



(34) Kızım, sinde de gayıp yuk tûgél, eyte **kildém**, tıñlamadıñ. Minde de gayıp bar – artık irékke kuydım üzéñné (YS, s. 238).

‘Kızım, sende de hata yok değil, (çok) söyledim, dinlemedin. Bende de hata var, çok rahat bıraktım seni.’

### 1.2.3.2. bar-

*bar-* yardımcı fiilinin *-(l)p* biçimbirimli zarf fiil ile birleşip devam eden hareketi bildirdiği (Alparov, 2008, s. 222; Zekiyev, 1958, s. 109; Hangildin, 1959, s. 169; Ganiyev, 1963, s. 167; Veliullina, 1972, s. 111; Tumaşeva, 1978, s. 173; Hisamova, 2015, s. 220-221; TG, s. 290; Ganiyev, 2015, s. 40; Hisamova, 2015, s. 220-221) ifade edilmişti. *-A / -y* biçimbirimli zarf fiil ile *bar-* yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiille ise belirli bir noktadan başlayıp (Tumaşeva, 1978, s. 173; Hisamova, 2015, s. 220-221), artarak, güçlenerek (Ganiyev, 1963, s. 168; TG, s. 290-291) kesintili ve tekrarlı bir şekilde devam eden hareket (Alparov, 2008, s. 221; Veliullina, 1972, s. 111; Burbiel, 2018, s. 819-820) ifade edilir.

(35) Alarnıñ indé azıkları, suları da kimiy **bara**, annan soñ iskermeden kemiylernéñ yar buyın saklawçı korallı irlere kilép çıgarga mömkin idé (A, s. 293).

‘Onların artık yiyecekleri ve suları da git gide azalıyor(du), hem sonra aniden Kemiylere<sup>2</sup>in kıyı boyunu koruyan silahlı adamlarının gelmesi de mümkündür.’

### 1.2.3.3. tor-

*tor-* yardımcı fiili *-A / -y* hem de *-(l)p* biçimbirimli zarf fiil ile birleşip hareketin belirli bir süre boyunca, sınırlı ve belirsiz bir şekilde herhangi bir değişikliğe uğramadan devam ettiğini (Alparov, 2008, s. 221-222; Zekiyev, 1958, s. 109; Hangildin, 1959, s. 169; Ganiyev, 1963, s. 167; Veliullina, 1972, s. 111; TG, s. 290; Tumaşeva, 1978, s. 173; Hisamova, 2015, s. 220-221; Burbiel, 2018, s. 838-840) ifade ettiği bildirilmiştir. Bunun yanı sıra *tor-* yardımcı fiili *-(l)p* biçimbirimli zarf fiil ile birleşip tekrar eden hareketi de (Ganiyev, 1963, s. 168; Veliullina, 1972, s. 111; Tumaşeva, 1978, s. 173; TG, s. 291; Burbiel, 2018, s. 838) bildirir.

(36) Şunnan arı niler bulganın, üzémneñ nindiy hisler kiçergenémne tefsillep yazıp **toruwnıñ** kiregé yuktır dip sanıym (ESB, s. 429).

‘Bundan sonra neler olduğunu, benim nasıl hissettiğimi detaylı olarak tekrar tekrar yazmanın gereği yoktur diye düşünüyorum.’

<sup>2</sup> Eserde *Kemiy* yer adı, *Kemiylere* orada yaşayan kabilenin adıdır.

#### 1.2.4. Anilik

Tatar Türkçesinde ani, tek seferlik ve hızlı gerçekleşen hareket *-(I)p* biçimbirimli zarf fiil ile *ciber-* ‘göndermek’, *sal-* ‘salmak’, *kit-* ‘gitmek’, *taşla-* ‘atmak’, *kuy-* ‘koymak’, *al-* ‘almak’ yardımcı fiillerinin birleşmesiyle oluşan birleşik fiillerle (Ganiyev, 1963, s. 169-170; Veliullina, 1972, s. 112; TG, s. 292; Burbiel, 2018, s. 833) bildirilir.

Hareketin ani gerçekleşmesi başlama ya da tamamlanma derecesinde de ortaya çıkabilir. Yani hareketin hızlı gerçekleşmesinin yanı sıra hızlı başladığı ya da hızla sonlandığı da anilik bildiren yardımcı fiillerle işaretlenir. Örneğin, *-(I)p* biçimbirimli zarf fiil ve *ciber-*, *sal-*, *kit-*, *al-* yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiil ile hareketin beklenmedik, ani bir şekilde başlaması (Alparov, 2008, s. 222; Zekiyev, 1958, s. 108; Ganiyev 1963, s. 165; Veliullina, 1972, s. 110; Tumaşeva, 1978, s. 175; TG, s. 265, 289; Hisamova, 2015, s. 220; Burbiel, 2018, s. 833) ifade edilir. Diğer yandan tezlik, anilik bildirmek üzere zarf fiille yardımcı fiilin birleşmesiyle kurulan birleşik fiillerde hareketin tamamlanması söz konusu olabilir ancak tamamlanmasının yanı sıra ani gerçekleştiği nüansı açıkça sezilir (Zekiyev, 1958, s. 108; Hangildin, 1959, s. 169).

Anilik bildiren derece-usul kategorisindeki birleşik fiillerdeki yardımcı fiil hareketin ani, beklenmedik, birden, kısa bir sürede ya da tek sefer gerçekleştiği bilgisinin yanı sıra aynı zamanda hareketin çok hızlı başladığı veya çok hızlı tamamlandığı bilgisini de taşıyabilir. Bu yapıları kullanan konuşur hareketin tamamlanıp tamamlanmamasıyla ilgilenmeksizin hareketin nasıl ya da ne derecede gerçekleştiğine vurgu yapar.

Tumaşeva, hareketin tek seferlik olduğunun *kuy-*, *taşla-*, *sal-* yardımcı fiilleri ile bildirildiğini ifade eder. Bunun yanı sıra *taşla-* ve *sal-* yardımcı fiilleri ile hareketin ani ve beklenmedik bir şekilde yapıldığını da bildirebileceğini söyleyen Tumaşeva, bunun yanı sıra bu yardımcı fiillerin çeşitli kip ve zaman işaretleyicileri aracılığıyla başka dilbilgisel işlevlerde kullanıldığını not eder. Böyle durumlarda söz konusu fiillerin zaman işlevi ile yardımcı fiil işlevini karıştırmamak gerekir. Örneğin; *Eytép kuydı*. ‘Söyleyiverdi.’ cümlesinde *kuy-* fiilinin hareketin tamamlandığını bildiriymiş gibi görünmesine rağmen aslında hareketin tamamlanmasını yalnızca geçmiş zaman işaretleyicisinin bildirdiğini; yardımcı fiilin ise hareketin bir defa gerçekleştiğini gösterdiğini ifade eder. Dolayısıyla *kuy-* fiili şimdiki zamanda kullanılıp hareketin tamamlanmasını da bildirebilir (1978, s. 174).

#### 1.2.4.1. ciber-

*Ciber-* yardımcı fiili *-(l)p* biçimbirimli zarf fiil eki ulanmış ana fiile aynı zamanda hareketin ani ya da çok hızlı gerçekleştiği (Alparov, 2008, s. 222; Zekiyev, 1958, s. 108; Ganiyev, 1963, s. 170; Veliullina, 1972, s. 110; Tumaşeva, 1978, s. 175; TG, s. 292; Burbiel, 2018, s. 848-849) bilgisini katar.

(37) Méne, kür alaysa! – didé de tamçısın da kaldırmıyça éçép **ciber**dé (ESB, s. 50).

‘İşte, gör öyleyse’ dedi ve bir damlasını bile bırakmayana kadar içiverdi.’

#### 1.2.4.2. sal-

Ani, birden ve çoğunlukla beklenmedik bir şekilde gerçekleşen hareket genellikle *-(l)p* ve bazen de *-A / -y* biçimbirimli zarf fiil ile *sal-* yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiille ifade edilir (Ganiyev, 1963, s. 170; Zekiyev, 1958, s. 111; TG, s. 268, 292; Burbiel, 2018, s. 836). *sal-* yardımcı fiili *-A / -y* biçimbirimli zarf fiil ile birleştiğinde hareketin birden kesilmesini, çabuk bitirilmesi (Alparov, 2008, s. 221) nüansını bildirir.

(38) Kegaz ukılıp bitkeç, Şemsi ştab başlığınıñ karşısına barıp, alıp kilgen heberén eytép **saldı** (ESB, s. 101).

‘Kâğıt okunduktan sonra Şemsi karargâh komutanının karşısına geçip (birden) getirdiği haberi söyleyiverdi.’

(39) Kiberge élüw mesliyhët bulır! – dip eyte **saldı** tagı biri (BY, s. 160).

‘Kuruması için asmak iyi olur’ – deyiverdi başka biri.’

#### 1.2.4.3. kit-

Ana fiilin adlandırdığı hareketin ani bir şekilde gerçekleşmesi *-(l)p* biçimbirimli zarf fiil ve *kit-* yardımcı fiiliyle oluşan birleşik fiille (Zekiyev, 1958, s. 110; Ganiyev, 1963, s. 170; Tumaşeva, 1978, s. 175; TG, s. 268, 292) ifade edilir. *Kit-* yardımcı fiili genellikle ana fiilin bildirdiği hareketin tamamlandığını ifade ederken bazı durumlarda çok hızlı bir şekilde gerçekleşip tamamlanması nüansını bildirir. *Alıp kit-*, *alıp birép kit-* gibi fiiller ise *-(l)p* biçimbirimli zarf fiilin adlandırdığı hareketin başlama derecesini bildirirler ancak hareketin çok hızlı başladığı nüansını ifade eden bu yapıyı kullanan konuşur hareketin nasıl, ne derecede devam ettiğine ya da tamamlandığına vurgu yapmaz (Zekiyev, 1958, s. 108, 110; TG, s. 265; Burbiel, 2018, s. 832-834).

(40) E eniyleré uzgan kış avırıp ülép **kit**ken (ESB, s. 132).

‘Anneleri ise geçen kış hastalanıp ölüvermiş.’

(41) Min üz süzemde nık torgaç, aşıırında ul çıdıy almadı, başladı. Elle kaylardan uratıp-uratıp söylep **alıp kitté**. Deşmiy géne tıñlap baram, oçı çıkar elé, diym. Şulay buldı da (YK, s. 29).

‘Ben kendi dediğimde ısrar edince, sonunda o dayanamadı, başladı. Bir yerlerden lafı dolandıra dolandıra (birden) konuşmaya başladı. Araya girmeden dinleyeyim, bir yere varır elbet diye geçirdim içimden. Öyle de oldu.’

#### 1.2.4.4. al-

Yalnızca bir sefer ya da çok kısa bir sürede gerçekleşen hareket *-(I)p* biçimbirimli zarf fiil ile *al-* yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiillerle (Alparov, 2008, s. 222; Zekiyev, 1958, s. 110; Ganiyev, 1963, s. 170; TG, s. 291; Ganiyev, 2015, s. 39; Hisamova, 2015, s. 221; Burbiel, 2018, s. 817; Güzel, 2023, s. 625-628) ifade edilir.

(42) Felehné kürép **aluw** bélen anıñ yözé kinet balkıp kitté hem ul Feleñ yanına maşınaga kérép utırdı da irén oçı bélen géne anı **übép aldı** (ESB, s. 6).

‘Feleñ’i görür görmez onun yüzü (birden) parladı ve o Feleñ’in yanına arabaya girip oturdu, dudaklarının ucuyla onu aniden öptü.’

#### 1.2.4.5. kal-

Anı, birden gerçekleşen çoğunlukla beklenmedik bir hareket *-(I)p* biçimbirimli zarf fiil ile *kal-* yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiille ifade edilir (Ganiyev, 1963, s. 170; TG, s. 268, 292; Burbiel, 2018, s. 828).

(43) Alarnı tufan harap itken. Öyleré, baylıkları cir astına kümélép **kalgan** (A, s. 3).

‘Onları tufan harap etmiş. Evleri, zenginlikleri bir anda yer altına gömülüvermiş.’

#### 1.2.4.6. tös-

Anı, birden gerçekleşen çoğunlukla beklenmedik bir hareket *-(I)p* biçimbirimli zarf fiil ile *tös-* yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiillerle (Ganiyev, 1963, s. 170; TG, s. 268, 292; Burbiel, 2018, s. 842) bildirilir, hareketin gerçekleşmesine, tamamlanmasına anilik nüansı (Zekiyev, 1958, s. 110; Tumaşeva, 1978, s. 175) eklenir.

(44) İsmayev cavap birmekçé idé, kinet yakın gına snaryad yarıldı. Suğışçılar yıgılğan urınnarınnan torıp ta ölgermedéler, ikénçésé **kilép tössté** (ESB, s. 127).

‘İsmayev, cevap vermeye hazırlanıyordu ki birden yakın bir yerde top mermisi patladı. Savaşçılar daha düştükleri yerden kalkmadan ikincisi gelip düştü.’

#### 1.2.4.7. taşla-

Bir hareketin etkili bir şekilde birden, hızla gerçekleştirilmesi *-(I)p* biçimbirimli zarf fiil ile *taşla-* yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiille (Zekiyev, 1958, s. 111; Ganiyev, 1963, s. 170; TG, s. 294; Burbiel, 2018, s. 837) ifade edilir.

(45) – Sin nerse karadın? Aların çıkıp kitkenen nik kürmedeñ? – dip, anı da orışıp **taşladı** (BY, s. 120).

‘– Sen nasıl izledin? Onların çıkıp gittiğini neden görmedin? – deyip (birden) onu da azarladı.’

#### 1.2.4.8. at-

Bir hareketin etkili bir şekilde hızla, çabucak gerçekleştirilmesi *-(I)p* biçimbirimli zarf fiil ile *at-* yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiille (Zekiyev, 1958, s. 111; Ganiyev, 1963, s. 170; TG, s. 294; Burbiel, 2018, s. 818) de ifade edilir. Bunun yanı sıra *at-* yardımcı fiili hareketin çok hızlı ve kolay bir şekilde tamamlandığını (Zekiyev, 1958, s. 111; TG, s. 268) ifade eder.

(46) Zeki soldatın suğuş aldınnan gına saldırgan öyeneñ terezelerendege taktanı kubarıp **attılar** (YK, s. 77).

‘Asker Zeki’nin savaştan hemen önce yaptırdığı evinin pencerelerindeki tahtaları çıkarıverdiler.’

#### 1.2.4.9. kuy-

*-(I)p* bazen de *-A / -y* biçimbirimli zarf fiil ile *kuy-* yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiille hareketin tek seferlik hızlı bir hareket olduğu (Ganiyev, 1963, s. 170; TG, s. 293; Hisamova, 2015, s. 221), çok kısa bir vakit içinde çok hızlı bir şekilde tamamlandığı (Zekiyev, 1958, s. 110-111; TG, s. 268, 291; Burbiel, 2018, s. 835) ifade edilir. *kuy-* yardımcı fiili *-A / -y* biçimbirimli zarf fiil ile birleştiğinde hareketin birden kesilmesini, çabuk bitirilmesini bildirir (Alparov, 2008, s. 221).

(47) Barısı turında da kiléşép, kaytıp kiter aldınnan Ewĥet saklanıp kına eytép **kuydı**:

– Tél oçında bér süz kaldı, eytsem, üpkelemesséñmé? – diydé (A, s. 384).

‘Herşeyde anlaşıp dönüp gitmeden önce Ewĥet sakınarak şöyle deyiverdi:

– Dilimin ucunda bir söz var, söylesem alınmazsınız öyle değil mi? dedi.

(48) Mondıy vakıtta oçragan-eytken bér fikérge ni turı kilse, şunu eşlerge ezér torgan ĥalık bu süzge téş-tırnağı bélen yabışa **kuydı** (BY, s. 162).

‘Böyle durumlarda ortaya ne atılsa, neyle karşılaşırsa onu yapmaya hazır olan insanlar bu söze de sıkı sıkıya (dişleri turnakları ile) yapışiverdi.’

### 1.2.5. Kısmen gerçekleşme

Hareketin kısmen gerçekleştiği *-A / -y* zarf fiili ile *töş-* ve *yaz-* yardımcı fiilleri ya da *-(I)p* biçimbirimli zarf fiiller ile *kara-* ‘bakmak, seyretmek’ ya da *bak-* (diyalektal) ‘bakmak, seyretmek’ yardımcı fiillerinden oluşan birleşik fiillerle (Ganiyev, 1963, s. 168-169; Veliullina, 1972, s. 112; TG, s. 291; Burbiel, 2018, s. 818) ifade edilir.

#### 1.2.5.1. töş-

Hareketin kısmen ve yavaşça gerçekleşmesi *-A / -y* zarf fiili ile *töş-* yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiille (Ganiyev, 1963, s. 169; Tumaşeva, 1978, s. 174; TG, s. 292; Hisamova, 2015, s. 222; Burbiel, 2018, s. 841-842) ifade edilir.

(49) Saliçege anıñ nindiy de bulsa usal, yem’siz süz eytesé kilgen, lekin üz aldında iyélgen başnı kürép, tınıçlana **töşken** (A, s. 13).

‘Saliçe’ye bir takım kötü, çirkin sözler söylemek istemiş ancak önünde eğilen başı görüp biraz sakinleşmiş.’

#### 1.2.5.2. yaz-

Bir eylemin gerçekleşmesinin hemen ardından kesintiye uğraması *-A / -y* zarf fiili ile *yaz-* yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiille ifade edilir (Zekiyev, 1958, s. 107; Ganiyev, 1963, s. 169; Poppe, 1963, s. 102; Tumaşeva, 1978, s. 175; Hisamova, 2015, s. 222; TG, s. 264, 292; Burbiel, 2018, s. 847). Alparov bu kullanımın işlevinin hareketin sınıra ulaştığını, yaklaştığını bildirmek (Alparov, 2008, s. 221) olduğunu ifade eder.

(50) Bézné de bér malay şulay uylamıyça yandırıp ütére **yazdı**, yanıp bétken bulsak, sin mène kaya barır idéñ hezér? (YS, s. 159)

‘Bizi de bir çocuk böyle (hiç) düşünmeden yakıp neredeyse öldürecekti, yanmış olsak sen nereye giderdin şimdi?’

#### 1.2.5.3. kara-

Bir hareketin denenmesi, gerçekleştirilmesi girişimi *-(I)p* biçimbirimli zarf fiiller ile *kara-* ‘bakmak, seyretmek’ yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiillerle (Alparov, 2008, s. 222; Hangildin, 1959, s. 170; Ganiyev, 1963, s. 169; Tumaşeva, 1978, s. 175; TG, s. 264, 292; Burbiel, 2018, s. 829) ifade edilir.

(51) – Kartayırñ! Avılda aç yeşep **kara** elé. Gabdulla baynıñ aşın bik tiz sağınırñ, – didé Vafa (BY, s. 129).

‘Yaşlanırsın! Köyde aç yaşa da gör bakalım. Gabdulla zenginin yemeğini çok çabuk özlürsün, dedi Vafa.’

### 1.2.5.4. bak- (diyalektal)

Bir hareketin denenmesi, gerçekleştirilmesi girişimi *-(I)p* biçimbirimli zarf fiiller ile *bak-* (diyalektal) ‘bakmak, seyretmek’ yardımcı filinden oluşan birleşik fiillerle de (Alparov, 2008, s. 222; Hangildin, 1959, s. 170; Ganiyev, 1963, s. 169; Tumaşeva, 1978, s. 175; TG, s. 264, 292; Burbiel, 2018, s. 829) ifade edilir.

(52) Kiçe Sabir kızınnan, Hediçeden, hat aldım. Kegaz'né çeçeklep tutırgan. “Elhat, kabul kürseñ, ukıp **bak**, kabul kürmeseñ, utka yak” dép téléne salıngan (YK, s. 18).

‘Dün Sabir’in kızından, Hediçe’den bir mektup aldım. Kâğıdı çiçeklerle süslemiş. “Elhat, kabul edersen oku (ve gör), kabul etmezsen ateşe atıp yak” diye not düşmüş (üstüne).’

### 1.2.6. Tamamlanma ve sonuç

Hareketin tamamlanma derecesini bildiren birleşik fiillerin bazıları sürecin genel olarak tamamlanmasını ifade ederken bazıları tamamlanan hareketin gerçekleştirilme usulüyle ilgili bilgiler taşır. Tatar Türkçesinde tamamlanan hareket genel olarak *al-*, *bir-*, *bét-*, *bétér-*, *kal-*, *kit-*, *kuy-*, *çık-*, *çıgar-*, *üt-*, *uz-*, *çit-* yardımcı fiilleri ile kurulan birleşik fiillerle bildirilir (Hangildin, 1959, s. 169; Ganiyev, 1963, s. 170; Veliullina, 1972, s. 113; TG, s. 293). Hareketin tamamlandığı, bittiği, sona ulaştığı esas olarak *bét-* *bétér-*, *çit-*, *çitkér-*, *çık-*, *üt-*, *uz-* yardımcı fiilleriyle oluşan birleşik fiiller aracılığıyla (Zekiyev, 1958, s. 111; Ganiyev, 1963, s. 171; Poppe, 1963, s. 102; Tumaşeva, 1978, s. 175; Hisamova, 2015, s. 221; TG, s. 268, 293) ifade edilir. Tatar Türkçesinde bitme ve tamamlanma bildiren birleşik fiil yapıları hareketin gerçekleştirilme usulleriyle birlikte Şahan Güney (2008, s. 125-140) tarafından bir bütün olarak incelenmiştir. Bu çalışmada çeşitli gerçekleştirilme özelliklerinin yanı sıra esas olarak hareketin tamamlanmasına vurgu yapan yapılar ele alınmıştır.

#### 1.2.6.1. bét- / bétér-

Hareketin tamamlanması, sonuna kadar yapılması *bét-* ve onun geçişli karşılığı *bétér-* yardımcı fiilleri ile *-(I)p* biçimbirimli zarf fiilin birleşmesiyle (Zekiyev, 1958, s. 111; Poppe, 1963, s. 102; Tumaşeva, 1978, s. 175; Ganiyev, 2015, s. 41; Hisamova, 2015, s. 221; TG, s. 268; Burbiel, 2018, s. 821) bildirilir. Bu yardımcı fiiller esas olarak hareketin son sınırına ulaşıp tamamlandığını bildirir.

(53) Aşlar aşalıp **bitkeç**, tabın cıynaldı (BY, s. 179).

‘Yemekler yenilip bitince sofraya toplandı.’

(54) – Aşıkma, dustım. Başta miné tıñlap **bétér**. Heterliyséñmé, sugışta sin miné bérvakit ülémnen kotkarıp kalğan idéñ? (ESB, s. 328).

‘– Acele etme dostum. Önce beni sonuna kadar dinle. Hatırlıyor musun, savaşta sen beni bir keresinde ölmekten kurtarmıştın?’

*bét-* ve *bétér-* yardımcı fiilleri *-(I)p-* biçimbirimli zarf fiil ile birleşerek hareketin gerçekleşmesine konu olan varlığın tamamlandığını, bittiğini de bildirir. Bu durumda söz konusu fiiller temel anlamlarını da koruyarak birleşik fiil kurarlar (Zekiyev, 1958, s. 112) ve hareketin sonuna kadar yapıldığını vurgularlar.

(55) Ciren sakallı, téşleré koyılıp **bétken** İshak mulla alarnıñ herbérsénen ant eyttérte başladı (BY, s. 220).

‘Kızıl sakallı, dişleri dökülmüş olan İshak molla onların her birine yemin ettirmeye başladı.’

(56) – Ye, kızım, çeyénné tizrek éçép **bétér**, kunak abıyña savıt kirek ene, – didé hatın da, kéçkéne kızın aşkıtırıp (BY, s. 337).

‘Haydi kızım, çayını çabucak içip bitir, misafir ağabeyine kap gerekiyor dedi kadın, küçük kızını acele ettirip.’

Özneyi ya da nesneyi bütünüyle saran hareket *bét-* yardımcı fiili; bir dizi nesneye ya da kişiye veya bir nesnenin tüm yüzeyine yayılan bir hareket de *bétér-* yardımcı fiili ile oluşturulan birleşik fiillerle (Ganiyev, 1963, s. 172; TG, s. 293) ifade edilir. Bu durumda hareket bütünüyle gerçekleştiği, sonuna kadar yapıldığı, tamamlandığı nüansını belirtir.

(57) Takta yara-yara, méne kartayıp **béttém** indé (BY, s. 322).

‘Tahta yara yara, bak işte yaşlandım artık.’

(58) Nihayet’ atnıñ tiréséñ tunap **bétér**genner (BY, s. 139).

‘Nihayet atın derisini tamamen yüzmüşler.’

### 1.2.6.2. cit- / citkér-

Hareketin bir nesneye ya da sınıra ulaşması *-(I)p* zarf fiil biçimbirimli zarf fiil ile *cét-* / *citkér-* yardımcı fiilinden oluşturulan birleşik fiillerle (Zekiyev, 1958, s. 111; Hangildin, 1959, s. 169; Ganiyev, 1963, s. 172; Poppe, 1963, s. 102; Veliullina, 1972, s. 113; Tumaşeva, 1978, s. 175; TG, s. 268, 293; Hisamova, 2015, s. 221; Burbiel, 2018, s. 850-851) ifade edilir.

(59) Ulları üsép **citüw** bélen, atabız Min awga yörüw, igén igüw eşlerén tulsınça alarga tapşırğan da üzé ise, al-yal bélmıy, utrawnı tertipke kitére başlagan (A, s. 9).

‘Oğullarının nihayet büyümesiyle atamız Min ava çıkma, ekin ekme işlerini tamamen onlara devretmiş ve kendisi ise dur durak bilmeden adayı düzene sokmaya başlamış.’



(60) Élék, Feleḡ elé kúp nersené tiyéşénçe añlap **citkére** almagan bala çağında gına şulay toyılğan ul (ESB, s. 25).

‘Eskiden, Feleh henüz birçok şeyi yeterince iyi anlayamadığı çocukluk zamanında böyle hissetmişti.’

### 1.2.6.3. çık-

Esas olarak bir süre devam ettikten sonra sınırına ulaşarak tamamlanan hareket *-(l)p* zarf fiil biçimbirimli zarf fiil ile *çık-* yardımcı fiilinden oluşturulan birleşik fiillerle (Zekiyev, 1958, s. 112; Ganiyev, 1963, s. 172; Poppe, 1963, s. 102; Tumaşeva, 1978, s. 175; TG, s. 268, 293; Hisamova, 2015, s. 221; Burbiel, 2018, s. 846) bildirir.

(61) Ul tın utırğan ḡalıknı açuwlı küz karaşı bélen bér sözép **çıktı** da, totkınnarga borılıp: ... (BY, s. 220).

‘O sessizce oturan insanları öfkeli bir bakış ile (bir bir) süzdü ve tutuklulara dönüp: ...’

(62) Bité çiye töslé kızarıp **çıktı** (ESB, s. 131).

‘Yüzü vişne gibi kızardı.’

### 1.2.6.4. al-

Hareketin kısa bir süre için, ani bir şekilde ya da yalnızca bir defa gerçekleşmesi gibi nüansları bildirdiği daha önce ifade edilen *al-* yardımcı fiili *-(l)p* biçimbirimli zarf fiil ile birleşerek hareketin sonuçlanması nüansı da bildirir (Ganiyev, 1963, s. 171; TG, s. 293; Ganiyev, 2015, s. 39; Burbiel, 2018, s. 817).

(63) Kéşeler monı kürép **algannar** hem tayak totıp ütérerge kilgenner (A, s. 16).

‘İnsanlar bunu görmüşler ve sopa alıp (onu) öldürmeye gelmişler.’

### 1.2.6.5. bir-

Hareketin tamamlanması ve sonuçlanması *bir-* yardımcı fiili ile *-(l)p* biçimbirimli zarf fiilin birleşmesiyle de bildirilir (Zekiyev, 1958, s. 111; Ganiyev, 1963, s. 171; Ganiyev, 2015, s. 41; TG, s. 268, 293; Burbiel, 2018, s. 822).

(64) Lekin, alay bér-iké süz bélen géne añlatıp **birép** bulmıy torgan çetéréklé yaqları da bar şul bu mes’elenéñ (ESB, s. 23).

‘Lakin öyle sadece bir iki söz ile bütünüyle anlatmanın mümkün olmadığı hassas tarafları da var elbet bu meselenin.’

### 1.2.6.6. kuy-

-(I)p biçimbirimli zarf fiil ile *kuy-* yardımcı fiilinden oluşan birleşik fiille hareketin tek seferlik hızlı bir hareket olduğu nüansının yanı sıra esas olarak hareketin tamamlanması ve sonuçlanması (Zekiyev, 1958, s. 111; Ganiyev, 1963, s. 170-171; TG, s. 268, 293; Hisamova, 2015, s. 221) vurgulanır.

(65) Ciñgesén Cebir kapkaga kader ozatıp **kuydı** (A, s. 109).

‘Yengesini Cebir kapıya kadar geçirdi.’

### 1.2.6.7. kit-

Ana fiilin adlandırdığı hareketin ani bir şekilde gerçekleşmesinin -(I)p biçimbirimli zarf fiil ve *kit-* yardımcı fiiliyle oluşan birleşik fiille (Zekiyev, 1958, s. 110; Ganiyev, 1963, s. 170; Tumaşeva, 1978, s. 175; TG, s. 268, 292) ifade edildiği bildirilmiştir. Bazı durumlarda hareketin çok hızlı bir şekilde gerçekleşmesi, tamamlanması nüansını bildiren *kit-* yardımcı fiili genellikle -(I)p biçimbirimli zarf fiilin bildirdiği hareketin tamamlandığını (Zekiyev, 1958, s. 110) ifade eder. Bazı niteliklerin, özelliklerin kazanılması nüansı da sonuç bildiren *kit-* yardımcı fiili ile oluşturulan birleşik fiillerle (Alparov, 2008, s. 222; Ganiyev, 1963, s. 171; TG, s. 293; Burbiel, 2018, s. 833) ifade edilir.

(66) Bazarda, yar buyında, çit il satuwçıları yanında sélkénép yörgende, Cebir anı-monı çeldérérge öyrenép **kitté** (A, s. 81).

‘Çarşıda, kıyı boyunda, yabancı memleket satıcılarının yanında vakit geçirdiği zamanda Cebir birşeyler (onu bunu) aşırmaıy öğrendi.’

### 1.2.6.8. kal-

Uzun süreli bir durumun ortaya çıkmasıyla hareketin sona ermesi *kal-* yardımcı fiili ile -(I)p biçimbirimli zarf fiillerden oluşturulan birleşik fiillerle ifade edilir (Ganiyev, 1963, s. 171; TG, s. 268, 293). *kal-* yardımcı fiili hareketin sonuna kadar gerçekleşip tamamlanmasını bildirir. Bunun yanı sıra ana fiilin bildirdiği hareketin başka bir hareket başlayana kadar tamamlandığını da ifade eder (Zekiyev, 1958, s. 111; Burbiel, 2018, s. 826-827).

(67) Kúpérné ütkeç, kúp te barmadı, kız başta adımınarın akrınayttı, annarı böténley tuktap **kaldı** (ESB, s. 144).

‘Köprüyü geçince fazla gitmedi, kız önce adımlarını yavaşlattı sonra tamamen durdu.’

### 1.2.6.9. taşla-

-(I)p biçimbirimli zarf fiil ile *taşla-* yardımcı fiili hareketin sonuna kadar gerçekleşip tamamlanmasını bildirir (Zekiyev, 1958, s. 111; TG, s. 268).

(68) Méne şundıy çakta eşlerge tiyêşlé nerselernêñ nek' kirésên eşlep **taşlagan** çaklarım da bula (ESB, s. 159).

‘İşte böyle dönemlerde yapılması gereken şeyin tam tersini yaptığım zamanlar da oluyor.’

### 1.3. Tekrar Yöntemiyle Oluşan Derece Kategorisi

Hareketin gerçekleşme derecesini ve usulünü bildirme yöntemlerinden biri de tekrar yöntemidir (Ganiyev, 1963, s. 167; Veliullina, 1972, s. 110; Ganiyev, 2015, s. 52). Tatar Türkçesinde tekrar yöntemiyle derece kategorisini bildirmenin -(A) / -y biçimbirimli zarf fiillerin yinelenmesi; -(I)p biçimbirimli zarf fiillerin yinelenmesi; fiillerin olumlu ve olumsuz biçimlerinin yinelenmesi ve kişi-sayı işaretleyicileriyle çekimlenen fiillerin yinelenmesi olmak üzere dört yolu (TG, s. 271, 288; Ganiyev, 2015, s. 53; Burbiel, 2018, s. 803) vardır.

Fiiller belirli biçimlerde ve belirli yardımcı fiiller ile birlikte kullanılarak yinelenebilirler, başka bir ifadeyle bütün fiillerin herhangi bir çekimde yinelenmesi mümkün değildir. Bu bakımdan fiillerin tekrarlanması dilbilgisel bir yöntem değil, stilistik ve sözlüksel-anlamsal görünüş olarak (TG, s. 271, 288) ele alınır. Fiillerin belirli biçimlerinin yinelenmesi ile oluşan biçimler yeni sözlük birimler olarak değil yalnızca fiilin adlandırdığı hareketin gerçekleşme derecesini-usulünü bildiren biçimler olarak değerlendirilirler. Bu yöntemle hareketin şu gerçekleşme dereceleri-usulleri bildirilebilir.

#### 1.3.1. Devamlılık

Tatar Türkçesinde uzun süreli devam eden hareketleri bildirmenin yollarından biri -A / -y biçimbirimli zarf fiilin ya da kişi-sayı işaretleyicileriyle çekimlenen fiillerin yinelenmesidir (Ganiyev, 1963, s. 167; Veliullina, 1972, s. 111; Hangildin, 1959, s. 169; Tumaşeva, 1978, s. 173; TG, s. 271, 288; Hisamova, 2015, s. 220-221).

(69) Kız üz küñélén üzé küterép **cırlıy-cırlıy** bara iken (A, s. 4).

‘Kız kendi kendine neşe içinde şarkı söyleye söyleye gidiyormuş.’

(70) Ul şulay **uyladı-uyladı** da yeşél taşlı tamganı üzende kaldırırğa digen kararga kildé (A, s. 113).

‘O böyle uzun uzun düşündü ve yeşil taşlı damganın kendinde kalması kararına vardı.’

### 1.3.2. Tekrarlanma

-A / -y biçimbirimli zarf fiillerin yanı sıra bazen de -(l)p biçimbirimli zarf fiillerin ve kişi işaretleyicileri ile çekimlenmiş fiillerin yinelenmesi yoluyla fiilin adlandırdığı hareketin tekrarlandığı Ganiyev, 1963, s. 168; TG, s. 291; Ganiyev, 2015, s. 52) ifade edilir. Tekrarlanma, devamlılığı meydana getirdiği için bu yöntemle bildirilen hareketin tekrarlanması ve devamlılığı arasında sıkı bir ilişki vardır (TG, s. 271, 288).

(71) Kalın-kalın itép télgen arış ikmegén aşıkmy gına **çeyniy-çeyniy**, zur ağaç kaşıklar bélen aş aşadılar (BY, s. 17).

‘Kalın kalın dilimlenen çavdar ekmeğini acele etmeden çiğneye çiğneye büyük ağaç kaşıklarla yemek yediler.’

(72) Ul uramdaki malaylarınñ etiylere **karap-karap** tora, alar bérsé de aniñ etiyséne oşşamagan (YS, s. 80).

‘O bir süre sokaktaki oğlanların babalarına baktı, onların hiçbiri kendi babasına benzemiyor(du).’

(73) Tufrak ta mondağı sıman tügél, başkaçarak, suwı da kibép tormıy – **aga da aga** (A, s. 301).

‘Toprak da buradaki gibi değil (orada), daha farklı, suyu da kurumuyor, aktıkça akıyor.’

### 1.3.3. Kısmen Gerçekleşme

Hareketin tamamen değil de kısmen gerçekleştirilmesi fiillerin yinelenmesi yoluyla da ifade edilebilir. Fiil tabanının gelecek zamanda çekimlenmiş biçiminin olumlu ve olumsuz biçiminin yinelenmesi yoluyla hareketin başladığı ancak bütünüyle gerçekleşmediği yani kısmen gerçekleştiği (Ganiyev, 1963, s. 169; TG, s. 271, 288; Ganiyev, 2015, s. 53) bildirilir.

(74) İmen çiklevégé onı bélen kuşıp péşérélgen **citer-citmes** azıklardan ekrénlep özéle kilgenlékten bulsa kirek, miném eniy üldé (YK, s. 103).

‘Meşe palamudu unu eklenerek pişirilen az miktardaki (yeterli olmayan) yiyeceklerden dolayı yavaş yavaş eridiğinden olsa gerek, annem öldü.’

(75) İldus köç-şel cirden küteréldé, **téler-télemes** Tahirga iyerdé (YS, s. 61).

‘İldus güçlkle yerden kalktı ve isteksizce (bütünüyle istekli olmadan) Tahir’in peşine takıldı.’

## 1.4. Fiilden İsim Yapan -(I)rg(A) Biçimbirimli Fiil ile Yardımcı Fiilin Birleşmesinden Oluşan Derece Kategorisi

### 1.4.1. Başlama

*totın-*, *mataş-* ve *kérés-* fiilleri temel anlamını tamamen ya da kısmen kaybedip, -(I)rgA biçimbirimli bir fiil ile birleşerek hareketin başladığını bildirir (Zekiyev, 1958, s. 108; Veliullina, 1972, s. 110; TG, s. 265). -(I)rgA biçimbirimli fiil ile birleşen yardımcı fiil rolündeki *mataş-* fiili *totın-* ve *kérés-* fiillerinin işlevine ilave olarak hareketin başladıktan hemen sonra kesintiye uğradığı (Zekiyev, 1958, s. 108) nüansını bildirir.

(76) Az gına buş vakıt buldımı – ul üz yanına bér törkém sugışçılarnı cıyıp ala da ya kitap, ya gazeta ukır**ga totına** (ESB, s. 25).

‘Biraz boş vakit bulunca o yanına hemen bir grup savaşçı topluyor ve kitap ya da gazete okumaya başlıyor.’

(77) Bélmiym, – didé ul hem yañadan yıl**arga kéréşté** (A, s. 340).

‘Bilmiyorum dedi (o) ve yeniden ağlamaya başladı.’

(78) Epe tagın da çıgırınnan çıgıp yarsıdı. Başta üzénçe nidér kıçkır**arga mataştı**.

Annarı totkan çalgısın çitke atıp berdé, iké kulın alga taba cillep, Helimné kuwa başladı (AL, 131).

‘Dilsiz, yeniden çıgırından çıkıp öfkeleni. Başta kendince bir şeyler haykırmaya çalıştı. Sonrasında elindeki tırpanı bir kenara fırlattı, iki elini öne doğru sallayarak Helim’i kovalamaya başladı.’

## Sonuç

Tatar Türkçesindeki *derece kategorisi* hareketin gerçekleşme derecesini-usulünü bildiren ayrı bir fiil kategorisidir. Bu kategori Rusça *vid* terimi ile karşılanan hareketin tamamlanmışlık ve tamamlanmamışlık özelliğinden farklıdır.

1. Derece-usul kategorisi aracılığıyla Tatar Türkçesinde fiilin adlandırdığı hareketin başlangıcı, yönü, sürekliliği, tekrarlanması, kısmi olarak gerçekleşmesi ve sonlanması, tamamlanması ile ilgili belirtilmek istenilen özellikler, nüanslar çeşitli dillik yöntemlerle ortaya konur. Bu özellikler ifade edilme biçimleriyle bağlantılı olan birtakım ilave anlamsal çağrışımlara sahiptir.

2. Tatar Türkçesinde hareketin gerçekleşme özellikleri fiillere ulanan biçimbirimlerle, fiile zarf-fiil biçimbirimi aracılığıyla birleşen yardımcı fiille, zarf fiil biçimbirimli fiillerin tekrarlanmasıyla ya da fiilin mastar hâli ile birleşen *totın-*, *kérés-*, *mataş-* yardımcı fiillerinin birleşmesi olmak üzere dört farklı yöntemle bildirilir.

3. Derece-usul kategorisi esas olarak ekleme yöntemiyle, yardımcı fiil işlevinde kullanılan bir grup fiilin ana fiile *-A / -y* ya da *-(I)p* zarf fiili biçimbirimi aracılığıyla birleşmesi yöntemiyle, çeşitli biçimlerdeki fiillerin yinelenmesi yani tekrar yöntemiyle ve sınırlı sayıdaki fiilin *-(I)rgA* biçimbirimli ana fiile birleşmesiyle oluşturulur. Oluşumunda hem dilbilgisel hem de sözlüksel araçlar kullanıldığı için derece kategorisi sözlüksel-dilbilgisel bir kategori olarak kabul edilir.

4. Derece-usul kategorisini ekleme yöntemiyle bildirmek üzere *-gAlA-*, *-(I)ştİr-*, *-(I)msİrA-*, *-(I)nkİrA-* biçimbirimlerinden faydalanılır. Bu biçimbirimler ile çatı biçimbirimlerinin işlevleri arasındaki ilişkiye dikkat çeken çalışmalar Tatar Türkçesinde az sayıda olsa da mevcuttur. Ekleme yöntemiyle kurulan derece-usul kategorisiyle esas olarak fiilin adlandırdığı hareketin tekrarlanması ve kısmen gerçekleşmesi bakımından gerçekleşme özelliğiyle ilgili bilgiler aktarılır.

5. Derece-usul kategorisi analitik yöntemle bildirilirken çeşitli fiiller *-A / -y* ya da *-(I)p* zarf fiili biçimbirimi aracılığıyla ana fiile birleşip yardımcı fiil rolünde kullanılırlar ve birleşik fiil oluştururlar. Bu fiiller birleştikleri ana fiilin adlandırdığı harekete derece-usul kategorisine has çeşitli gerçekleşme özellikleri ilave ederler. Analitik yöntemle kurulan derece-usul kategorisi Tatar Türkçesinde en yaygın kullanılan grubu oluşturur ve başlama, yönelme, devamlılık, tekrarlanma, anilik kısmen gerçekleşme ile tamamlanma, sonuç olmak üzere hareketin derece-usul kategorisine has bütün gerçekleşme özelliğiyle ilgili bilgiler aktarılabilir.

6. Derece-usul kategorisinin tekrar yöntemiyle bildirilmesinin *-(A) / -y* biçimbirimli zarf fiillerin yinelenmesi; *-(I)p* biçimbirimli zarf fiillerin yinelenmesi; fiillerin olumlu ve olumsuz biçimlerinin yinelenmesi ve kişi-sayı işaretleyicileriyle çekimlenen fiillerin yinelenmesi olmak üzere dört yolu vardır. *-(A) / -y* biçimbirimli zarf fiillerin yinelenmesiyle devamlı olan ya da tekrarlanarak devam eden hareket; *-(I)p* biçimbirimli zarf fiillerin yinelenmesiyle tekrarlanan hareket; fiillerin olumlu ve olumsuz biçimlerinin yinelenmesiyle başlayan ancak bütünüyle gerçekleşmeyen hareket; kişi-sayı işaretleyicileriyle çekimlenen fiillerin yinelenmesiyle de tekrarlanan ya da tekrarlanarak devam eden hareket bildirilir.

7. Fiilden isim yapan *-(I)rgA* biçimbirimli bir fiil ile *totın-*, *matış-* ve *kérés-* fiillerinin temel anlamını tamamen ya da kısmen kaybedip, yardımcı fiil rolünde birleşmesi yöntemiyle oluşturulan derece-usul kategorisi hareketin başlama derecesini ya da başladıktan hemen sonra kesintiye uğrayan hareketi bildirir.

8. Derece-usul kategorisinin oluşturulma biçimleri ile hareketlerin bütün gerçekleşme özellikleri yansıtılamadığı gibi aynı gerçekleşme özelliklerinin de söz konusu yöntemlerin hepsiyle oluşturulamadığı anlaşılır. Örneğin ekleme yöntemiyle

hareketin tekrarlandığı ya da kısmen gerçekleştiği ile ilgili bilgiler belirtilir, ani gerçekleşen hareketler bu yöntemle ifade edilememektedir. Diğer yandan hareketin tekrarlanması ve kısmen gerçekleşmesi ekleme yöntemi, analitik yöntem ve tekrar yöntemiyle bildirilebilirken *-(I)rgA* biçimbirimli fiillerle bildirilememektedir. Bununla birlikte hareketin ani gerçekleşmesi ise yalnızca analitik yöntemle ifade edilir.

### **Kaynakça**

- Ahunzyanov, E. M. (1987). *Kontrastivnaya grammatika: morfologiya russkogo i tyurkskiĥ yazıkov*. Kazan: izdatel'stvo kazanskogo universiteta.
- Aksan, D. (2009). *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim (II)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Alparov, G. (2008). *Saylanma ĥezmetler*. Kazan: Megarif.
- Bogdanovskiy, P. V. (red.). (2003). *Morfologiya tatarskogo yazıkıa*. Moskova.
- Bogoroditskiy, V. A. (1953). *Vvedeniye v tatarskoye yazıkoznaniye*. Kazan: Tatgosizdat.
- Bondarko, A. V. (1983). *Printsıptı funktsionalnoy grammatiki i voprosı aspektologii*. Leningrad: Nauka.
- Burbiel, G. (2018). *Tatar Grammar: A Grammar of the Contemporary Tatar Literary Language*. Stockholm-Moscow: Institute for Bible Translation.
- Camaletdinov, R. R. (2004). *Tatar hem rus téllerénén ĥagıştırma grammatikası*. Kazan: Kazan Universiteti Neşriyatı.
- Çimen, G. (2023). *Tatar Türkçesinde Dönüştü Çatı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dilaçar, A. (1974). Türk Fiilinde 'KılınıŖ'la 'Görünüş' ve Dilbilgisi Kitaplarımız. *TDAY-Belleten*. 159-171.
- Dmitriyev, N. K. (1948). *Grammatika başkirskogo yazıkıa*. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo akademii nauk SSSR.
- Ganiyev, F. A. (1963). *Vidovaya harakteristika glagolov tatarskogo yazıkıa*. Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo.
- Ganiyev, F. A. (1969). *Vido-vremennaya sistema v tyurkskiĥ yazıkıaĥ. Problema obŖŖnosti altayskiĥ yazıkıov*. Leningrad.
- Ganiyev, F. A. (2015). *Problemu tatarskogo yazıkoznaniye*. Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo.

- Gilmullovıç, M. F. (2003). *Glagolı tatarskogo yazıka i ih leksikografırovaniye*. Dissertatsiya na soiskaniye učenoy stepeniy kandidata filologičeskih nauk (Nauçnıy rukovoditel': F. A. Ganiyev), Kazan.
- Güzel, S. (2023). Tatarcada {-p al-} Art Fiili: Kılınış ve Kiplik Temelinde Bir İnceleme / {-p al-} Post-verb in Tatar: An Analytical on the Basis of Aktionsart and Modality]. Ü. Çelik Şavk, J. Garibova, D. Ergönenç, G. Yükselen Peler, M. Durmuş, E. Bozok ve Selcen Koca (Ed.). *Cumhuriyetin Yüzüncü Yılında Süer Eker Çağdaş Türkolojinin İzinde* (s. 615-634). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Hangildin V. N. (1959). *Tatar télé grammatikası*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Harisov, A. İ. (1958). Sposobı vırajeniye glagol'nıh vidov v başkirskom yazıke. *Voprosı grammatiki tyurkskih yazıkov*. A.-A.
- Harisova, Ç. M. (2010). *Tatar télé: Morfologiya*. Kazan: Megarif Neşriyatı.
- Hisamova, F. M. (2015). *Tatar télé morfologiyası*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- İbrahimov, G. (2003). *Tatar Sarfı*. Kazan: Kazan Devlet Universiteti.
- İmer, K., Kocaman, A. ve Özsoy, S. A. (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Johanson, L. (1994). "Türkeitürkische Aspektotempora". Thieroff, R. - Balhveg, J. (Yayımlayan). *Tense systems in European languages*. Tübingen: Linguistische Arbeiten. 308: 247-266.
- Karadoğan, A. (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılınış*. Ankara: Divan Kitap.
- Kononov, A. N. (1960). *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka*. Moskva-Leningrad.
- Korkmaz, Z. (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kurbangaliyev, M. ve Gazizov R. (1925). *Opıt kratkoy praktičesкой grammatiki tatarskogo yazıka*. Kazan.
- Poppe, N. (1963). *Tatar manual*. Bloomington: Indiana University Publications.
- Safiullina, F. S. (1998). *Tatarça-rusça tél béléme términnarı süzlégé*. Kazan: Heter Neşriyatı.
- Sawranbayev, N. T. (1944). *Semantika i funksii deepriçastiy v kazahskom yazıke*. Alma-Ata.



- Schönig, C. (1984). *Hilfsverben im Tatarischen: Untersuchungen zur Funktionsweise einiger Hilfsverbverbindungen*. Wiesbaden: Franz Steiner
- Serebrennikov, B. A. (1958). Problema glagol'nogo vida v tyurkskih yazıkah. *Voprosı grammatiki tyurkskih yazıkov*. 12-30. Alma-Ata 12-30.b
- Şahan Güney, F. (2008). Tatar Türkçesinde Bitme ve Tamamlanma Bildiren Birleşik Fiil Yapıları. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*. VIII-I, 125-140.
- Şakirova, R. F. (red.). (1953). *Tél béléme buyınça térmınnar hem eytélmeler süzligi*. Kazan: Tatgosizdat.
- Tagirovoy, F. İ. ve Gaffarovoy, F. F. (red.). (2016). *Russko-tatarskiy tolkoviy slovar' lingvistiçeskih terminov*. Kazan: İyali.
- Tenişev E. R. (1988). *Sravnitel'naya-istoriçeskaya tyurkskix yazıkov: Morfologiya*. Moskva.
- TG 2016: *Tatar Grammatikası (2016: II Tom)*. (Proyekt cit. M.Z: Zekiyev; Red. F. M. Hisamova). Kazan: İbrahimov isēmēdegē tēl, edebiyat hem sengat' institutı.
- TTAS III-2017: *Tatar tēlénēñ añlatmalı süzlégé (2017): III tom: K*. Kazan: İbrahimov isēmēdegē tēl, edebiyat hem sengat' institutı.
- Tumaşeva, D. (1978). *Hezérge tatar edebiy tēlé-morfologiyе*. Kazan: Kazan Universiteti Neşriyatı.
- Tumaşeva, D. G. (1964). *Hezérge tatar edebiy tēlé morfologiyesé*. Kazan: Kazan Universiteti Neşriyatı.
- Uğurlu, M. (2003). Türkiye Türkçesinde "Bakış" ("Aspectotempora"). *Türkbilig*, 5, 124-133.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Veliullina, Z. vd. (1972). *Hezérge tatar edebiy tēlé morfologiyesé*. Kazan: RSFRS Megarif Ministrılıgı Kazan Devlet Pedagogiya İnstitutı.
- Yuldaşev, A. A. (1955). Kategoriya glagol'nogo vida v başkirskom yazıke. *Voprosı grammatičeskogo stroya*. 362-386. Moskva.
- Zekiyev, M. Z. (1958). *Hezérge tatar edebiy tēlé-sintaksis*. Kazan: Kazan Universiteti Neşriyatı.

Zinnatullina, K. Z. (1969). *Zalogi glagola v sovremennom tatarskom literaturnom yazıke*. Kazan: Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo.

### Bütüncce

- A Fettaḥ , N. (2009). *Aklan*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- AL Gıyl'manov, G. (2003). *Albastılar: Hıyalıy kıssa*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- BY Galew, M. (2017). *Bolgançık yıllar. Möhacirler (Cıyıntık)*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- ESB Vakıyf, H. (2005). *Eger sin bulmasañ: Povest'lar*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- P-ŞH Höseyenov, Ş. (1979). *P'yesalar*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- S Beşirov, G. (1977). *Sıvaş*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- YK Hösni, F. (2021). *Yözék kaşı*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- YS Kadırova, Z. E. (2011). *Yazmuş sınavı*. Kazan.

### Summary

The boundaries of the manner of action and aspect in the Turkish language and in Tatar Turkish have not yet been fully determined. In general linguistics, the manner of action and aspectual characteristics of verbs have been tried to be explained in Tatar Turkish grammar sources, by comparing them with the concept of *vid* in the Russian language, through the structures discussed under the name of category of degree and manner, which is examined in the lexical-grammatical category in terms of their structural formation and functions. According to Tatar Turkish grammatical sources, there are four methods of creating the category of degree and manner: the morphological method, the analytical method, the repetition of various verbs, and the combination of the verbs *totın-*, *kérés-* and *matas-* into the verb with the *-(l)rg(A)* morpheme. The morphological method is established by adding certain morphemes to the verb. With the most commonly used analytical method, compound verbs are formed by using the verb that completely or partially loses its meaning and acts as an auxiliary verb and joins the main verb with the adverb morpheme *-A / -y* or *-(l)p*. The structures created by these methods, depending on the context, convey various additional meanings related to the realization feature of the action named by the verb, such as initiation, direction, continuity, singularity, suddenness, partial realization or completion and result. Such structures, which do not cause a fundamental change in the movement named by the verb but indicate some nuances regarding the degree and method of its realization, are evaluated on the basis of the lexical-grammatical category, since there are lexical and grammatical elements in their construction.

This study was created by collecting data about the category of degree and manner in Tatar Turkish grammar sources and comparing this category with the Russian *vid*, analyzing the methods of creating the category of degree and manner on the basis of these data, and explaining the various functions of the structures created by various methods with context-related example sentences. In this way, it is aimed to contribute to the understanding of the category of degree and manner in Tatar Turkish.

The findings obtained as a result of collecting and examining data regarding the category of degree and manner in Tatar Turkish grammar sources are as follows:

In Tatar Turkish, the category of degree and manner is a category that is met with the Russian concept *vid* and is different from the completion and incompleteness feature of the action, and is a separate verb category that indicates the degree and method of realization of the action.

Through the category of degree and manner, the features and nuances that are desired to be specified regarding the beginning, direction, continuity, repetition, partial realization and termination, and completion of the action named by the verb in Tatar Turkish are revealed with various linguistic methods. These features have a number of additional semantic connotations that are linked to the way they are expressed.

In Tatar Turkish, the realization characteristics of the action are expressed by four different methods: morphemes attached to the verbs, auxiliary verbs joining the verb through the gerund morpheme, repetition of verbs with adverbial morphemes, or combination of the auxiliary verbs *totın-*, *kérêş-*, *mataş-* combined with the infinitive form of the verb.

Category of degree and manner is achieved by morphological method, combining a group of verbs used as auxiliary verbs to the main verb through the adverb morpheme *-A / -y* or *-(I)p*, repeating verbs in various forms, and using a limited number of verbs with the morpheme *-(I)rgA*, it is formed by combining it with the main verb. The category of degree and manner is considered a lexical-grammatical category, since both grammatical and lexical tools are used in its formation.

The morphemes *-gAlA-*, *-(I)ştIr-*, *-(I)msIrA-*, *-(I)nkIrA-* are used to declare the category of degree and manner by the morphological method. Studies drawing attention to the relationship between these morphemes and the functions of voice morphemes are available in Tatar Turkish, although they are few in number. With the category of degree and manner established by the morphological method, they mainly convey information about the realization feature of the verb in terms of repetition and partial realization of the movement named by the verb.

While the category of degree and manner is reported by the analytical method, various verbs are combined with the main verb through the adverbial morpheme *-A / -y* or *-(I)p* and used in the role of auxiliary verb and form a compound verb. These verbs add various realization features specific to the category of degree and manner to the action named by the main verb they combine with. The category of degree and manner established by the analytical method constitutes the most widely used group in Tatar Turkish, and information about all the realization features of the movement specific to the category of degree and manner can be conveyed, including initiation, direction, continuity, repetition, suddenness, completion with partial realization, and conclusion.

Declaration of category of degree and manner verbs by repetition method. Repetition of adverbial verbs with *-(A) / -y* morpheme; -Repetition of adverbial verbs with *-(I)p* morpheme; There are four ways to repeat verbs: the repetition of positive and negative forms of verbs, and the repetition of verbs conjugated with person-number markers. Movement that is continuous or continues repeatedly with the repetition of adverbial verbs with the morpheme *-(A) / -y*; Repeated action by repetition of adverbial verbs with morpheme *-(I)p*; a movement that begins with the repetition of the positive and negative forms of verbs but is not fully realized; By repeating verbs conjugated with person-number markers, repeated or repeated action is reported.

The category of degree and manner, which is created by combining a verb with the *-(I)rgA* morpheme that makes a noun from a verb, and the verbs *totın-*, *mataş-* and *kérêş-*, who lose their basic meaning completely or partially and become an auxiliary verb, indicates the degree of initiation of the movement or the interruption immediately after it begins. The movement is reported.

Finally, it is understood that all the features related to the realization of movements cannot be reflected in the way the category of degree and manner is created, and the same realization features cannot be created with all of the methods in question. For example, with the addition method, information about whether the movement is repeated or partially realized is stated; sudden movements cannot be expressed with this method. On the other hand, while the repetition and partial realization of the movement can be reported by morphological,

analytical and repetition of verbs, it cannot be reported by verbs with the *-(l)rgA* morpheme. However, the sudden occurrence of the movement is expressed only by the analysis method.